

Արամ Ս. Սայիյան
Պարմ. գիր. թեկնածու

ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՓԱՐԻԶԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ

Շերիֆ փաշայի առեղծվածը*

Բանալի բառեր – Շերիֆ փաշա, Պողոս Նուբար փաշա, Սևր, Քրդստան, Օսմանյան կայսրություն, Հայաստանի Հանրապետություն, հայկական վիլայեթներ:

Մուտք

Այս տարի լրանում է Սևրի պայմանագրի 100-ամյակը, ինչը կարևոր է ոչ միայն մեզ՝ հայերիս, այլև քրդերի համար, քանզի Փարիզի խաղաղության վեհաժողովն առաջին լուրջ քաղաքական հարթակն էր, որտեղ բարձրացվեց քրդական հարցը, և Սևրի պայմանագրով մասնակիորեն ձանաչվեց քուրդ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

Առաջին աշխարհամարտից հետո միջազգային դիվանագիտության օրակարգում գտնվող՝ Օսմանյան կայսրության հայկական վեց վիլայեթները Հայաստանի Հանրապետության կազմում ներառելու հեռանկարը քրդերի կողմից դիտվում էր որպես իրական սպառնալիք: Պատճառն այն է, որ դարեր շարունակ օսմանյան իշխանությունների կողմից Հայկական լեռնաշխարհում բնակեցված և ապա Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործիքը դարձած քրդական ցեղային-աշիրերթական հասարակությունը դեռևս պատրաստ չէր ազգ-պետություն դառնալու հեռանկարին: Ուստի, հայտնվելով երիտթուրքերի ցեղասպանական քաղաքականության ու դրանից ձերբազատվելու փորձեր անող երկրի բնիկ տերերի՝ հայերի ազգային-պետական ձգտումների արանքում, քրդերը շարունակում էին օգտագործվել առաջինների կողմից: Քրդերի դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ օսմանյան կառավարությունը բացառում էր նրանց անկախություն տալու հնարավորությունը, իսկ քեմալականները Հայոց ցեղասպանության իրականացմանը ակտիվորեն մասնակցած քուրդ ցեղապետերի վախճանում անհանգստությունն օգտագործելու նպատակով քննարկման առարկա էին դարձրել քրդերին ինքնավարություն տալու հարցը:

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 15.08.2020:

Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Առաջին աշխարհամարտից հետո հիմնականում քրդաբնակ Մոսուլի վիլայեթը, որը քրդերը համարում էին Հարավային Քրդստան, անցել էր բրիտանացիների տիրապետության տակ, իսկ Սիրիայի քրդաբնակ շրջանները՝ Ֆրանսիայի, ինչը թուլացրել էր քրդերի ներուժը և արհեստական խոչընդոտներ ստեղծել նրանց միավորման համար։ Ուստի ազգային ընդհանուր տեսլականից զուրկ քրդական վերնախավը բանակցում էր Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին մասնակցող տերությունների հետ՝ ինքնաբերաբար դառնալով վերջիններիս գործիքը և սկիզբ առած քաղաքական առևտրում աստիճանաբար վերածվելով պարզ մանրադրամի։

Այս վճռորոշ ժամանակաշրջանում քրդական իրականության մեջ հանդես եկավ **Մուհամեդ Շերիֆ փաշան**, ով, լինելով օսմանյան պաշտոնյա և ամենևին էլ չպատկանելով ազդեցիկ ու հզոր քուրդ առաջնորդների թվին, տարօրինակ կերպով դարձավ Սևրում քրդական պատվիրակության ղեկավարը։ Նա մարմնավորում էր միաժամանակ մի քանի ուժերի միջև խուսանավելու անհաջող փորձեր կատարող քրդական քաղաքականության ողջ հակասականությունը, ինչի հետևանքով Սևրում քրդերը ոչ միայն չկարողացան հասնել իրենց պահանջների բավարարմանը, այլև խճճվեցին բրիտանական դիվանագիտության, օսմանյան իշխանությունների և ապա բեմալականների ձեռնարկած դիվանագիտական նուրբ խաղերի մեջ։

Մուհամեդ Շերիֆ փաշայի հակասական կերպարը առ այսօր էլ տարբեր կերպ է մեկնաբանվում տարբեր երկրների գիտական և քաղաքական շրջանակների կողմից։ Քրդական փորձագիտական շրջանակներում մեծ մասամբ դրական է գնահատվում քրդական հարցի միջազգայնացման գործում նրա խաղացած դերը։ Թուրքերի մեծ մասը նրան համարում է պարզունակ մանկամիտ, որին հմտորեն օգտագործում էին բոլոր շահագրգիռ երկրները, իսկ փոքր մասը՝ հայրենիքի դավաճան, ով Օսմանյան կայսրության փլատակների վրա ցանկանում էր ստեղծել անկախ Քրդստան և դառնալ նրա էմիրը։

Նույն կերպ երկփեղկված է եղել նաև հայ գիտաքաղաքական շրջանակների կարծիքը։ Հայ քաղաքական գործիչների մի մասը (Պողոս Նուբար փաշա, Կարո Սասունի) կարծում էր, որ Շերիֆ փաշան այն անձն է, ով քայլ է կատարում հայ-քրդական համերաշխության և հակաթուրքական միասնական ճամբարի ստեղծման համար։ Սակայն մեծամասնությունը համոզված էր, որ Շերիֆ փաշան իրականում գործում է հայերի դեմ, ուստիև նրա քայլերի հետևանքով Սևրում հայկական կողմի դիրքերը թուլացան, իսկ պահանջները սահմանափակվեցին։ Այս տեսակետները թափանցել են հետագայում ստեղծված գիտաքաղաքական գրականության մեջ՝ էլ ավելի խճճելով պատմական իրականությունը։

Նման տարաձայնությունների պատճառն այն է, որ մինչ օրս Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի և նրանում Շերիֆ փաշայի ծավալած գործունեության մասին հայ հեղինակների աշխատություններում ներառված չեն թուրքական և քրդական գիտաքաղաքական գրականության մեջ պահպանված հարուստ նյութերը: Սույն հոդվածը նպատակ ունի լրացնելու այդ բացը՝ ներկայացնելով վեհաժողովում քրդական հարցի խաղարկման առանցքում հայտնված Շերիֆ փաշայի հակասական կերպարի ու գործունեության համակողմանի և ավելի անաչառ պատկերը:

1. Քրդական քաղաքական իրականությունը Առաջին աշխարհամարտից հետո

1908 թվականի երիտթուրքական հեղաշրջումը մեծ դեր խաղաց քրդերի քաղաքական զարթոնքի սկզբնավորման գործում: Քանի որ արդուլիա-միդյան պանիսլամական քաղաքականության ծիրում քրդական աշխարհիկ և հոգևոր վերնախավը վայելում էր սուլթանի վստահությունը, քրդերի մեծամասնությունը մերժեց երիտթուրքերի պանթուրքիզմը, ինչը միտված էր կայսրության բոլոր քաղաքացիների բռնի թուրքացմանը: Բնականաբար, ի պատասխան երիտթուրքերի ծրագրերին, քրդական վերնախավի շրջանում սկսվեց ազգային ինքնագիտակցության արթնացումը: Բայց չնայած դրան՝ անգամ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, որի ընթացքում քրդական վերնախավը՝ որպես շահագրգիռ կողմ, իր մասնակցությունն ունեցավ հայերի բնաջնջման ու նրանց ունեցվածքի թալանի գործում, քրդական հասարակությունը ներկայացնում էր տարբեր նպատակներ հետապնդող քաղաքական հոսանքների և տեղայնական ու կլանային շահերի արտահայտիչ խմբերի մի բարդ խճանկար:

Պայմանականորեն այդ հոսանքներն ու խմբերը կարելի է դիտարկել արտաքին արևելումների խիստ տարամիտված ընկալումներից բխող՝ ապագա Քրդստանի իրավական կարգավիճակի մասին պատկերացումների բարդ խճանկարի հիմքի վրա:

Այդ հոսանքներից **առաջինը** կողմ էր Քրդստանի լիակատար անկախության ձեռքբերմանը, քանի որ սկսել էր գիտակցել հարևան հայերի դաժան ճակատագրին արժանանալու վտանգը: Այս շարժման ղեկավարներից գնդապետ Հալիթ բեյ Ջիբրանլին¹ և նրա համախոհները 1920 թվակա-

1 Հալիթ բեյ Ջիբրանլի (1882-1925) - քուրդ ռազմաքաղաքական գործիչ, օսմանյան և քեմալական բանակների գնդապետ: Թուրքիայի պարտությունից հետո Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում օգնել է Շերիֆ փաշային գծելու ապագա Քրդստանի քարտեզները: 1920 թ. էրզրումում հիմնում է «Քրդստանի անկախության կոմիտե» կամ «Ազադի» գաղտնի կազմակերպությունը: Պայքարում էր քեմալական իշխանության դեմ և անկախ քրդական պետություն ստեղծելու նպատակով ծրագրում էր համաքրդական ապստամբություն, սակայն 1924 թ. ղեկոնդրե-

նի աշնանը Կարինում (Էրզրում) հիմնեցին «Քրդստանի անկախության կոմիտե» կազմակերպությունը:

Երկրորդ հոսանքը, որն ավելի զորեղ էր, ձգտում էր Քրդստանի ներքին ինքնավարությանը՝ թուրքական պետության կազմում: Այն գլխավորում էր երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո օսմանյան սենատի նախագահ դարձած սեիդ Աբդուլ Քադիրը²: Քրդական վերնախավը չէր ցանկանում խզել իր հարաբերությունները Ստամբուլի վերնախավի հետ, բայց նաև չէր ցանկանում մնալ ենթակա ազգի կարգավիճակում: Հիսուն տարի անց, խոսելով այս հակասական վարքագծի մասին, Քամուրան Ալի Բադրխանը³ մասնավորապես ընդգծել է. «Մեծամասնությունը մեկ ուղիով քրդական ճամբարում էր, իսկ մյուս ուղիով դեռ օսմանյան-իսլամական վերնախավում... նրանք բոլորն էլ ուզում էին նախարարներ դառնալ»⁴: Այս հոսանքի ներկայացուցիչները կազմում էին «Քրդստանի վերածննդի ընկերություն» կազմակերպության մի մասը:

Երրորդ հոսանքը կողմնակից էր Քրդստանի անկախությանը, բայց Իրանի հովանավորության տակ: Նրա փոքրաթիվ ջատագովները գտնում էին, որ ընտրում են «ոսկե միջինը»՝ քրդերը չեն գտնվի ոչ թուրքական, ոչ էլ անգլիական տիրապետության տակ, այլ արյունակից և կրոնակից թույլ Իրանի կազմում: Սրանք հիմնականում իսլամի շիա ուղղության հետևորդներ էին:

Չորրորդ հոսանքը, որի հետևորդները մեծ թիվ էին կազմում հատկապես Իրաքյան Քրդստանում, կողմնակից էր քրդական պետության ստեղծմանը՝ Մեծ Բրիտանիայի հովանավորության տակ: Այս ծրագրի ջատագովներից էր մասնավորապես սեիդ Տախան⁵:

Եվ վերջապես՝ **հինգերորդ** հոսանքը, որն իրեն շատ ակտիվ դրսևո-

րին ձերբակալվում է Էրզրումում, իսկ 1925 թ. ապրիլի 14-ին Անկախության դատարանի դատավճռով մահապատժի է ենթարկվում Բիթլիսի բանտում:

2 **Սեիդ Աբդուլ Քադիր** (1851-1925) - օսմանյան քաղաքական գործիչ, քրդական ճանաչված առաջնորդ շեյխ Ուբեյդուլլահի (Օբեյդուլլայի) որդին: Հոր գլխավորած ապստամբության պարտությունից հետո նրա հետ աքսորվել է Նեջդ, որտեղից Ստամբուլ վերադարձավ երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: Նրանց կառավարման ժամանակ դարձավ օսմանյան սենատի նախագահը: Թուրքիայի պարտությունից հետո Ստամբուլում հիմնում է «Քրդստանի վերածննդի ընկերություն» կազմակերպությունը: Քաղաքական հայացքներով օսմանիստ էր և կողմ էր Թուրքիայի կազմում Քրդստանի ինքնավար կարգավիճակին, սակայն Արևմտյան Հայաստանի որոշ տարածքներ Հայաստանի Հանրապետությանը չհանձնելու համար կողմ էր նաև բրիտանական գերիշխանությանը: Քենալականների հաղթանակից հետո քրդերի նկատմամբ սկսված հալածանքները նրան դարձնում են անկախ քրդական պետության կողմնակից: Սկսում է համագործակցել Հալիթ բեյ Ջիբրանի հետ: Բայց իրեն ուշիուշով հետևող քենալական իշխանությունների կողմից 1925 թ. ապրիլի 15-ին ձերբակալվում, իսկ մայիսի 25-ին Դիարբեքրի Անկախության դատարանի դատավճռով մահապատժով ենթարկվում թուրքական պետության դեմ ապստամբություն հրահրելու մեղադրանքով:

3 **Քամուրան Ալի Բադրխան** (1895-1978) - քուրդ քաղաքական գործիչ, իրավաբան և գրող, սեիդ Աբդուլ Քադիրի հիմնադրած «Քրդստանի վերածննդի ընկերություն» կազմակերպության հիմնադիր-անդամներից, Մուստաֆա Քեմալի քաղաքական հակառակորդներից: 1919 թվականի սեպտեմբերին՝ Սվաքի կոնգրեսի օրերին, ուղեկցել է անգլիացի մայոր Նոյելին: Քեմալի վերջնական հաղթանակից հետո՝ 1923 թ., հեռացել է Գերմանիա, իսկ 1927 թ. հաստատվել Բեյրութում: Որպես իրավաբան: Նույն թվականին ակտիվորեն մասնակցել է «Հոյբուն» կուսակցության հիմնադրմանը: 1946 թվականից հաստատվել է Փարիզում, որտեղ 1960 թ. դարձել է Մուստաֆա Բարդախի ներկայացուցիչը: Նա առաջինն էր, որ կապեր հաստատեց իսրայելական իշխանությունների հետ, որոնք շահագործված էին Իրաքի թուլացմամբ: Կյանքի վերջին տարիներին Փարիզում հիմնել է Քրդական ինստիտուտը, որտեղ էլ պահվում են նրա գործերը:

4 David McDowall, A modern history of the Kurds, London, 2005, p. 124.

5 Ցավոք սրտի, **սեիդ Տախան** մասին որևէ տեղեկություն գտնելու մեր փորձերն ապարդյուն անցան:

րեց քեմալական շարժման ժամանակ, հանդես էր գալիս քրդերի՝ թուրքական պետությանը լիակատար ենթարկվելու օգտին: Այդ հոսանքին հիմնականում հարում էին այն քրդերը, որոնք քաղաքացիական, զինվորական և դիվանագիտական ծառայության մեջ էին: Նրանց թվում կային պատգամավորներ, թուրքացած քաղաքական գործիչներ, որոնք կարևոր դեր էին խաղում Օսմանյան կայսրության, իսկ հետագայում՝ քեմալական Թուրքիայի քաղաքական կյանքում: Նրանք գտնում էին, որ քրդերը, չունենալով պետականության ավանդույթներ, ի վիճակի չեն ինքնուրույն պետություն ստեղծելու և որպեսզի չնվաճվեն Անգլիայի կամ Հայաստանի կողմից, պետք է մնան Թուրքիայի կազմում:

Եվ ահա երբ 1918 թ. հունվարի 8-ին ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը Կոնգրեսին ներկայացրեց հաշտության պայմանագրի նախագիծն ամփոփող իր նշանավոր 14 կետերը, որոնցից 12-րդի համաձայն՝ Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական երկրամասերը պետք է ստանային «կյանքի աներկբա անվտանգություն և ինքնավար զարգացման կատարելապես անխափան հնարավորություն»⁶, քրդերը, ոգևորվելով Վ. Վիլսոնի այս նախագծից, սկսեցին ստեղծել հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ՝ քուրդ ժողովրդի և ապագա Քրդստանի վերաբերյալ իրենց պատկերացումները Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում ներկայացնելու և պաշտպանելու համար: Այդ կազմակերպություններն էին Ստամբուլում գործող «Քրդստանի վերածննդի ընկերությունը» (Kürdistan teali cemiyeti), որն իր մասնաճյուղն ուներ Դիարբեքիրում, «Մոցիալական ասոցիացիայի քրդական ընկերությունը» (Kürt teşkilati içtimaye cemiyeti) և «Քրդական ազգային կուսակցությունը» (Kürt milli fırkası): Իսկ Սուրեհիա Բադրխանը⁷ Կահիրեում հրատարակում էր «Քուրդիստան» թերթը:

Այս պայմաններում Օսմանյան կայսրությունը մասնատվելու ծրագիրն իրականացնելու համար քրդաբնակ վիլայեթներում սեփական ազդեցությունը հաստատելու նպատակով բրիտանացիները փնտրում էին այնպիսի ազդեցիկ քուրդ գործչի, ով ունակ կլիներ միավորելու բոլոր քրդերին ու նրանց ենթարկելու իրենց: Առաջին թեկնածուն գեներալ Մուհամեդ Շերիֆ փաշան էր, որի հետ անգլիացիների կապերը ամենահինն էին: Նա Սուլեյ-

⁶ President Woodrow Wilson's Fourteen Points, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp (մուտք՝ 23.06.20).

⁷ Սուրեհիա Բադրխան (1883-1938) - քուրդ քաղաքական և հասարակական գործիչ, էմին Ալի Բադրխանի որդին և Քամուրան Ալի ու Ջելադեթ Ալի Բադրխանների եղբայրը: 1906 թվականին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կողմից գերդաստանի մյուս տղամարդկանց հետ աքսորվել է Սպարտա, որտեղից Ստամբուլ է վերադարձել երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: 1909-1912 թվականներին եղել է Այդընի և Բեյրութի վիլայեթների ղեկավար: 1912 թվականին, գտնվելով ենվեր փաշայի հետ, տեղափոխվել է Եգիպտոս, որտեղ արդեն ձևավորվել էր երիտթուրքերին այլախոհ գործիչների բավականին մեծ համայնք: Պատերազմի ավարտից հետո՝ 1918 թվականին, Կահիրեում սկսեց հրատարակել «Քուրդիստան» թերթը, ինչպես նաև իր մասնակցությունն ունեցավ «Քրդստանի անկախության կոմիտե»-ի ստեղծման մեջ: Ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նաև «Հոյուն»-ի ստեղծման գործում և եղել է նրա ներկայացուցիչը Կահիրեում: Արաբատի ապստամբության ժամանակ հաստատվել է Սիրիայում և մեծ օգնություն ցուցաբերել ապստամբներին: Ապստամբության պարտությունից հետո՝ 1931 թ., հաստատվել է Փարիզում, որտեղ էլ ապրել է մինչև իր մահը:

մանիւնի հայտնի տոհմի ներկայացուցիչ Սայիդ փաշայի որդին էր, որը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք օսմանյան կառավարությունում բազմիցս նախարարի պաշտոններ էր զբաղեցրել:

Շերիֆ փաշան ծնվել է 1865 թվականին Սրամբուլի Սկյուրար թաղամասում: Գալաթասարայի լիցենյ ավարտելուց հետո ուսանելու է ուղարկվել Փարիզի Սեն-Սիր ռազմական ակադեմիա: Ուսումն ավարտելուց հետո իր հոր շնորհիվ պաշտոն է ստացել արքունիքում, իսկ 1890 թվականին ամուսնացել է եգիպտոսի հռչակավոր փրկակալ Մուհամեդ Ալիի թոռնուհու՝ Էմինե Քավալիի հետ՝ ձեռք բերելով ավելի մեծ կապեր և ազդեցություն: Օգտագործելով իր կապերն ու ազդեցությունը՝ նշանակվել է ռազմական կցորդ Փարիզում, իսկ հետագայում՝ Բյուսելում: 1898 թվականին Շերիֆ փաշան նշանակվում է Օսմանյան կայսրության դեսպան Շվեդիայում, որտեղ պաշտոնավարում է մինչև 1908 թվականը⁸: Ընդունելով 1908 թվականի երիտթուրքական հեղաշրջումը՝ վերադառնում է Սրամբուլ, սակայն մեկ տարի անց գժրվելով երիտթուրքերի հետ՝ դուրս է գալիս դիվանագիտական ծառայությունից և տեղափոխվում Փարիզ⁹, որտեղ հրապարակում էր «Մեշրուֆեթ» թերթը: Նույն թվականին նա սեփական Աբդուլ-Բադրի, Քամուրան Ալի Բադրխանի և Ահմեդ Նաիմ Բաբանզադեի¹⁰ հետ հիմնադրում է «Փոխադարձ օգնության և առաջընթացի քրդական ընկերություն»-ը¹¹:

Որպես օսմանյան պաշտոնյա՝ Շերիֆ փաշան իր էությանը հավատարիմ էր սուլթանին, բայց կողմնակից էր ազատ, ապակենտրոնացված կառավարմանը: Փարիզի օսմանյան տարագիրների շրջանակի ակտիվ անդամներից էր, չնայած որ նրանց շրջանում հայտնի էր որպես «բացառիկ հիմար, մանկամիտ, որի միակ առավելությունն իր փողերն էին»¹²: Երբ սկսվեց պատերազմը, Շերիֆ փաշան կապեր հաստատեց դաշնակիցների, մասնավորապես՝ Ֆրանսիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի հետ՝ բարձրացնելով քրդական հարցը: Նա նաև շփումների մեջ էր ֆրանսիացիների հետ: Մարսելում տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ Շերիֆ փաշան փորձում էր քրդական պետության ստեղծման երաշխիքներ ստանալ ֆրանսիական կառավարությունից¹³: Սակայն ինչպես բրիտանացիները, այնպես էլ ֆրանսիացիները լուրջ չընդունեցին սուլթանի նախկին դես-

8 St'u Kürd Şerif Paşa, <http://www.bitlisname.com/2015/11/16/kurd-serif-pasa/> (մուտք՝ 23.06.20):

9 St'u նույն տեղում:

10 **Ահմեդ Նաիմ Բաբանզադե** (1872-1934) - քուրդ մտավորական, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Գալաթասարայի «սուլթանի» և «Սյուլքի» դպրոցներն ավարտելուց հետո աշխատանքի է անցել արտաքին գործերի նախարարությունում որպես թարգմանիչ, ապա՝ դասավանդել Սուլթանի դպրոցում: Այնուհետև եղել է Կրթության նախարարության աշխատակից և միաժամանակ դասավանդել Դար-յուլ-Ֆուուն համալսարանի զրականության ֆակուլտետում:

11 St'u Martin Strohmeyer, Istanbul - promulgating the case for Kurdish interests, <https://archive.org/details/crucialimagespre-00stro/page/n53/mode/2up> (մուտք՝ 24.03.20):

12 David McDowall, op. cit., p. 120. St'u նաև Murat Bardakçı, Boş Herif başaramamıştı, Barzani hiç başaramaz, <https://www.hurriyet.com.tr/bos-herif-basaramamisti-barzani-hic-basaramaz-132500> (մուտք՝ 23.06.20):

13 Ավելի մանրամասն տես **Քայրուդյան Վ.**, Թուրքիայում Հայկական և Քրդական հարցերի քաղաքական աղերսների պատմությունից՝ միջազգային դիվանագիտության լույսի ներքո (Առաջին աշխարհամարտից մինչև Լոզանի կոնֆերանսը), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. XXIV, Եր., «Զանգակ-97», 2005, էջ 53:

պանի, համատեղությամբ՝ նաև թուրքական բանակի գեներալի առաջարկությունները:

Պատերազմից հետո Շերիֆ փաշան հաղթող տերություններին ներկայացրեց քրդական հարցի լուծման նախագծի սեփական տարբերակը: Նա խորհուրդ էր տալիս բրիտանացիներին համագործակցելու ոչ թե ցեղային առաջնորդների ու շեյխերի, այլ Եվրոպայում կրթություն ստացած քուրդ ազնվականության ներկայացուցիչների հետ, որոնք գերծ էին ցեղային կապերից: Եվրոպական կրթություն ստացած ազնվականներից պետք է ընտրվեր էմիր, որը քուրդ ցեղային առաջնորդներից ձևավորելու էր խորհուրդ: Նա կառավարելու էր երկիրը բրիտանացի զինվորական և քաղաքացիական խորհրդականների օգնությամբ: Լինելու էր նաև սենատ, որի կազմի կեսը նշանակվելու էր ցեղապետներից, իսկ մյուս կեսը լինելու էր ընտրովի, ինչպես նաև պատգամավորների պալատ և սահմանադրական խորհուրդ¹⁴: Պետք է ստեղծվեր նաև խառը անգլո-թուրքական հանձնաժողով, որը կորոշեր ապագաքրդականպետության սահմանները, իսկ Մեծ Բրիտանիան պետք է ֆինանսական օգնություն ցույց տարքուրդառաջնորդներին: Այսպիսով՝ Շերիֆ փաշանմտադիր էր ապագա Քրդստանումստեղծել սահմանադրական միապետություն:

Շերիֆ փաշան 1919 թվականի մայիսին Փարիզում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանին հայտնեց, որ եթե Մեծ Բրիտանիան չգտնի այլ թեկնածու Քրդստանի էմիրի պաշտոնի համար, ապա նա «համաձայն է» իր վրա վերցնել այդ ծանր բեռը¹⁵: Սակայն բրիտանացիները մերժեցին Շերիֆ փաշայի թեկնածությունը, քանի որ նա երկար էր մնացել Եվրոպայում և, բացի իր հարազատ Մոսուլից, տեղերում ազդեցություն չուներ¹⁶: Կարևոր հանգամանք էր նաև նրա տարիքը: Բացի այդ՝ անգլիացիներն անհանգստացած էին Շերիֆ փաշայի խոսքերի ու գործերի միջև եղած մեծ տարբերությունից: Մասնավորապես **հասկանալի չէր, թե ինչպես էր նա համատեղում Օսմանյան ապակենտրոնացված կայսրության կազմում ինքնավար Քրդստանի ծրագիրը իր կողմից հռչակված՝ Մեծ Բրիտանիայի հովանավորության տակ ինքնավար կամ նույնիսկ անկախ Քրդստանի հիմնադրույթի հետ**, կամ ինչպես էր Հարավային Քրդստանի քուրդը հայերի հետ համերաշխության կոչեր անելու Արևմտյան Հայաստանի քրդերին, որոնք ատելությամբ էին լցված հայերի նկատմամբ, հատկապես Վիլսոնի ծրագրի հրապարակումից հետո: Այդ պատճառով Հնդկաստանի գործերով նախարարը կարծում էր, որ Շերիֆ փաշայի ծառայությունները անգլիական թագին աննշան են, որպեսզի նրան նշանակեն Քրդստանի էմիր: Իսկ Բաղդադում բրիտանական վարչակարգի ղեկավար Առ-

14 Տե՛ս Lazarev M. C., Империализм и курдский вопрос, М., 1989, էջ 103:

15 Տե՛ս David McDowall, նշվ. աշխ., էջ 121:

16 Տե՛ս Vecdi Demir, Liberal Bir Kürt Generali: Şerif Paşa,

https://www.academia.edu/7204641/Liberal_Bir_K%C3%BCrt_Generali_%C5%9Eerif_Pa%C5%9Fa (մուտք՝ 23.06.20), էջ 8:

նույն Վիլսոնը¹⁷ գտնում էր, որ Շերիֆ փաշան չի համապատասխանում տվյալ պաշտոնին¹⁸։ Պատահական չէ, որ Կարո Սասունին բնութագրում է Շերիֆ փաշային որպես տակավին թուրքական հին պաշտոնյայի հոգեբանություն ու նկարագիր ունեցողի¹⁹։

Սակայն ամենահետաքրքիրն այն էր, որ բրիտանացիների հետ ապագա Քրդստանի վերաբերյալ բանակցություններ վարող Մուհամեդ Շերիֆ փաշան միաժամանակ նաև Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում քրդաբնակ վիլայեթներն ամեն կերպ օսմանյան պետության կազմում պահելուն ձգտող **օսմանյան պատվիրակության անդամ էր**։ Միայն Խաղաղության վեհաժողովի աշխատանքների սկսվելու առաջին օրը՝ 1919 թ. հունվարի 16-ին, նա վայր դրեց թուրքական պատվիրակության անդամի իր լիազորությունները և «Քրդստանի վերածնության ընկերություն» կազմակերպության լիազորագրով իրեն հռչակեց քրդական պատվիրակության նախագահ²⁰։ **Հիշեցնենք, որ այդ ընկերության ղեկավարը օսմանյան սենատի նախագահ սեյիդ Աբդուլ Քադիրն էր, ով քրդական վիլայեթները լայն ինքնավարության պայմանով Օսմանյան կայսրության կազմում թողնելու կողմնակից էր**։

Սակայն Շերիֆ փաշայի նոր կարգավիճակը չճանաչվեց, քանի որ Փարիզում քրդական պատվիրակություն, որպես այդպիսին, գոյություն չուներ, իսկ Շերիֆ փաշան էլ չէր ներկայացնում քրդական ազդեցիկ ցեղերին։ Քուրդ ազդեցիկ ցեղապետերի համոզմամբ՝ նա իր ամբողջ կյանքն անցկացրել էր Ստամբուլում և Եվրոպայում, որևէ գաղափար չուներ քրդաբնակ երկրամասերում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, այնտեղ ոչ մի ազդեցություն չուներ և նույնիսկ չէր կարողանում խոսել քրդերեն²¹։

Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար լորդ Քերզոնը²² գտնում էր, որ

17 Անուդի Վիլսոն (1884-1940) - Իրաքի առաջին քաղաքացիական վարչակարգի ղեկավար (1918-1920), Գաղութների նախարարության Մերձավոր Արևելքի բաժնի ղեկավար Փերսի Քոքսի տեղակալը։ Նրա խորհրդով էր, որ Բասրայի, Բաղդադի և Մոսուլի վիլայեթներից ստեղծված ենթամանդատային կազմավորումը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում պաշտոնապես անվանվեց արաբական Իրաք երկրանունով (ինչպես Արաբական խալիֆայության ժամանակ), այլ ոչ թե հունական Մետապոտամիա, ինչպես անվանում էին Եվրոպացիները։ Ճնշել է 1920 թվականին Իրաքում բռնկված ապստամբությունները, որոնց ժամանակ զոհվել է 10 000 արաբ։ Նրա նախաձեռնությամբ բրիտանական իշխանությունները Սիրիայի նախկին թագավոր Ֆեյսալին առաջարկեցին Իրաքի գահը, ինչը հանգստացրեց արաբներին։ Սակայն բրիտանական կառավարության հետ հետագա տարաձայնությունները ստիպեցին նրան դուրս գալ ծառայությունից։ Երկրորդ աշխարհամարտի սկսվելուն պես 55 տարեկան հասակում զինվորագրվել և ծառայության է անցել բրիտանական ռազմաօդային ուժերում՝ որպես ռմբակոծիչի գնդադրորդ։ Ձոհվել է Դյունկերկի ռազմագործողության ժամանակ ռմբակոծիչի կործանման պատճառով։

18 Տես Մ. Դաշաբե M. C., նշվ. աշխ., էջ 104։

19 Տես Tessa Hofmann, The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire, https://www.academia.edu/11391033/The_History_of_Armenian-Kurdish_Relations_in_the_Ottoman_Empire (մուտք՝ 23.06.20), էջ 38 (20)։

20 Տես Բայրուրյան Վ., Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Եր., 2008, էջ 267։

21 Տես Ayşe Hür, Osmanlı'dan bugüne Kürtler ve Devlet: Kürt milliyetçiliğinin 'geç' doğumu, <http://file.setav.org/Files/Pdf/osmanlidan-bugune-kurtler-ve-devlet-ayse-hur-taraf.pdf> (մուտք՝ 27.06.20)։

22 Ջորջ Նաթանիել Քերզոն (1859-1925) - պահպանողական, Հնդկաստանի փոխարքա (1899-1905 թթ.)։ Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ծառայել է վարչապետ Լյոդ Ջորջի փոքր պատերազմական կաբինետում, 1916 թվականից Լորդերի պալատի նախագահն էր։ 1919-1924 թվականներին եղել է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարը։

Պոլսից մինչև Բաղդադ հնարավոր չէ գտնել մի քողի, որը կկարողանար իր ցեղից ավելի ներկայացնել քուրդ ժողովրդին, և Շերիֆ փաշային էլ քողերը չէին ընդունում²³։ Սակայն քանի որ քողական հարցը Փարիզում ներկայացնող որևէ մարմին չկար, իսկ բրիտանացիները շահագրգռված էին դրա խաղարկմամբ, Շերիֆ փաշային, այնուամենայնիվ, թույլ տրվեց ներկայացնել այն։ Պատվիրակության նպատակն էր բարձրաձայնել քողական հարցը և աշխատել դաշնակից տերություններից քողերի համար ստանալ անկախություն և հողեր, որոնց մեծ մասը պետք է լիներ Արևմտյան Հայաստանի տարածքը՝ Դիարբեքի, Խարբերդի, Բիթլիսի և Մոսուլի վիլայեթները, Ուրֆայի սանջակը²⁴։ **Այսինքն՝ քողական պատվիրակության պահանջներն արտաքուստ ուղղված էին Օսմանյան կայսրությանը, բայց, փաստորեն, դրանք հակադրվում էին հայկական շահերին։**

2. Քողական հարցի խաղարկումը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում

1919 թվականին Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում Օսմանյան կայսրության հետ պայմանագիր չկնքվեց։ Հաղթանակած տերությունների համար եվրոպական խնդիրներն առաջնահերթություններ էին։ Իմանալով, թե ինչ ծանր բեռ է թուրքական հարցը՝ իր ենթաձյուղերով (հայկական, Պոնտոսի հույների, արաբական, քողական, ասորական և այլն), նրանք գիտակցում էին, որ անհրաժեշտ կլինի բավական երկար ժամանակ՝ բոլոր կնճռոտ խնդիրները համաձայնեցնելու և ընդհանուր հայտարարի գալու համար։ Մինչև եվրոպական հարցերի լուծումը կողմերը թուրքական հարցը քննարկում էին հպանցիկ կերպով՝ հետախուզելով միմյանց մտադրությունները և չցանկանալով սրել հարաբերությունները։

1919 թ. հունվարի 30-ին ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի առաջարկով ընդունվեց սկզբունքային որոշում՝ անջատել Թուրքիայից բոլոր ոչ թուրքական երկրամասերը՝ Հայաստանը, Սիրիան, Միջագետքը, Պաղեստինը, Արաբիան և Քրդստանը²⁵։ Այս փաստը հատկանշական էր նրանով, որ առաջին անգամ Քրդստան անվանումը մուտք գործեց միջազգային դիվանագիտության ապարեգ։ Կայացնելով նման սկզբունքային որոշում՝ վեհաժողովը ստիպված

23 Տե՛ս **Պահրիյան Ս.**, Քողական հարցի ծագումը 19-րդ դարի ապստամբություններից մինչև Սևր-Լոզան, <http://publications.yu.am/wp-content/uploads/2015/12/6Mushegh-Ghahriyan1.pdf> (մուտք 27.06.20), էջ 8 (114)։

24 Տե՛ս **Բայրուրյան Վ.**, Քողերը, Հայկական հարցը և հայ-քողական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, էջ 266։

25 Տե՛ս **Лазарев М. С.**, նշվ. աշխ., էջ 132։

էր լսել այդ ժողովուրդների ներկայացուցիչների պահանջները և ցանկությունները: Բայց այդ քայլն ավելի շուտ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ որևէ կերպ չէր ազդելու Անտանտի տերությունների՝ ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կողմից ընդունված որոշումների վրա: Սակայն դա անհրաժեշտ էր **նախ**՝ ցույց տալու համար, որ Անտանտի երկրները հավատարիմ են պատերազմի տարիներին իրենց կողմից հնչեցված կոչին, ըստ որի՝ նրանք պատերազմում էին ժողովուրդներին թուրքական ատելի լծից ազատագրելու, այլ ոչ թե գաղութացնելու համար, և **երկրորդ**՝ պարզելու համար հարևան ժողովուրդների վերաբերմունքը միմյանց և հատկապես՝ սահմանային հողերի նկատմամբ, որտեղ նրանք ապրում էին համատեղ:

1919 թ. փետրվարի 26-ին Տասի խորհրդի նիստում ելույթ ունեցավ հայկական պատվիրակության ղեկավար Ավետիս Ահարոնյանը, իսկ մարտի 22-ին՝ քրդական պատվիրակության ղեկավար Շերիֆ փաշան: Նա նիստին ներկայացրեց դեռևս փետրվարի 6-ով թվագրված «Քուրդ ժողովրդի պահանջների հուշագիրը» վերնագրով պահանջների ցանկը²⁶: Երկու կողմերի ելույթներում ներկայացված պահանջներն աչքի էին ընկնում իրենց ծայրահեղություններով՝ հաշվի չառնելով առկա իրողությունները և սեփական ուժերն ու հնարավորությունները: Հայտնի է, որ Ա. Ահարոնյանը Պոդոս Նուբարի Ազգային պատվիրակության հետ համախորհուրդ գործելու համար շեղվել էր Հայաստանի Հանրապետության ներկայացրած չափավոր ծրագրից և պահանջում էր ստեղծել «Մեծ Հայաստան», որի մեջ պետք է մտնեին Կիլիկիան (Մարաշի հետ), Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Խարբերդի և Սվազի վիլայեթներն ամբողջությամբ, Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը և Տրապիզոնի վիլայեթի արևելյան մասը՝ ելքով դեպի Սև ծով:

Իր հերթին Շերիֆ փաշան իր ելույթում կտրականապես մերժեց հայկական պահանջները՝ դրանք անվանելով «Հայաստանի իմպերիալիստական հավակնություններ»: Նա պահանջում էր քրդական անկախ պետության ստեղծում՝ Վիլսոնի 14 կետերի համաձայն, դեմ էր քրդերի կողմից զավթված հայկական հողերի վերադարձին իրենց օրինական տերերին և կոչ էր անում ստեղծելու միջազգային հանձնաժողով, որը պետք է քրդական պետության մեջ ներառեր այն հողերը, որոնց բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին քրդերը: Ելնելով այդ կանխադրույթից՝ նա գտնում էր, որ ապագա Քրդստանի մեջ պետք է մտնեն բոլոր չորս պետություններում գտնվող քրդաբնակ տարածքները, այդ թվում՝ նաև Իրանական Քրդստա-

26 Հուշագրի տեքստը տես **Metin Atmaca**, Sherif Pasha's "Memorandum on the Claims of the Kurd People" to the Conference of Peace in Paris on February 6, 1919, https://www.academia.edu/36999073/Sherif_Pasha_s_Memorandum_on_the_Claims_of_the_Kurd_People_to_the_Conference_of_Peace_in_Paris_on_February_6_1919 (մուտք 24.06.20), էջ 328-330:

նը²⁷: Բայց քանի որ գլխավոր խնդիրը, այսպես կոչված, Թուրքական Քրդստանն էր և պայքարը հայերի դեմ, նա իր պահանջներում գերադասեց չհիշատակել Իրանական Քրդստանի մասին: Իր ելույթում Շերիֆ փաշան ապագա Քրդստանը պատկերացնում էր հետևյալ սահմաններով. արևմուտքում՝ Էրզրում-Երզնկա-Արաբկիր-Դիվրիգ գիծը, հյուսիսում՝ մինչև 1914 թ. ռուս-թուրքական սահմանը, որը տվյալ պահին Հայաստանի Հանրապետության և Օսմանյան կայսրության սահմանն էր, հարավում՝ Սինջարի լեռներով Թել-Աֆար, Էրբիլ, Քիրքուք, Սուլեյմանիե, Սեննե, արևելքում՝ Ռևանդուզ-Բաշքալե գծով մինչև իրանական սահման, այնուհետև՝ իրանական սահմանով մինչև Արարատ լեռը²⁸: Սակայն սա նրա նվազագույն պահանջն էր, իսկ առավելագույն պահանջով ապագա քրդական պետության կազմում պետք է ընդգրկվեին ավելի մեծ տարածքներ՝ հյուսիսում՝ մինչև կովկասյան հին սահմանները²⁹, արևմուտքում՝ մինչև Էրզրում, արևելքում՝ մինչև Ռևանդուզ, իսկ հարավում՝ մինչև Քիրքուք: Այս առաջարկները չընդունվեցին վեհաժողովի մասնակիցների կողմից³⁰:

Իր ելույթում Շերիֆ փաշան ամենևին չհիշատակեց այն հանգամանքը, որ նշված հողերի իսկական տերերը՝ հայերը, ոչնչացվել էին ամենադաժան ձևերով, և այդ հարցում քրդերն ունեցել էին շատ մեծ դերակատարում ու պետք է պատժվեին այնպես, ինչպես երիտթուրք առաջնորդները: Իր պահանջները Շերիֆ փաշան փորձում էր «հիմնավորել» տնտեսական դրդապատճառներով: Ըստ նրա՝ քանի որ քրդերի տնտեսության հիմնական ձյուղը անասնապահությունն էր, ուստի բոլոր արոտավայրերը (թե՛ ամառային և թե՛ ձմեռային), որտեղ արածում էին նրանց հոտերը, անպայման պետք է ներառվեին քրդական պետության մեջ, այլապես տնտեսությունը կքայքայվեր, և ժողովուրդը կմատնվեր թշվառության: Հայերի վերադարձը իրենց հարազատ օջախները խոչընդոտելու համար Շերիֆ փաշան դիմում էր բացահայտ շանտաժի՝ դաշնակից պատվիրակությունների համար «բացահայտելով» հայերի՝ ռուս բոլշևիկների հանդեպ «համակրանքը» և քրդերին ներկայացնելով որպես միակ պատվար Մերձավոր և Միջին Արևելքում բոլշևիզմի տարածման դեմ³¹:

Շերիֆ փաշայի ելույթը ոչինչ չարժեր Փարիզի հաշտության վեհաժողովի համար, և նրա պահանջները ոչ ոք չէր պատրաստվում անգամ

27 Տես **Բայրություն Վ.**, Հայ-քրդական հարաբերությունները Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության տարիներին, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. XX, Եր., «Հանգակ-97», 2001, էջ 5-40:

28 Տես The Kurds: An Encyclopedia of Life, Culture, and Society, Santa Barbara – Denver 7/5/2018, էջ 328-330:

29 Տես նույն տեղում, էջ 19:

30 Տես **Բայրություն Վ.**, Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, էջ 280: Տես նաև «Քրդական հարցը Թուրքիայում և անկախ Քրդստանի ստեղծման ծրագրերը միջազգային դիվանագիտության լույսի ներքո», [http://hpj.asj-oa.am/2494/1/2008-1\(34\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2494/1/2008-1(34).pdf) (մուտք 24.06.20), էջ 11:

31 Տես **Բայրություն Վ.**, Հայ-քրդական հարաբերությունները Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության տարիներին, էջ 20:

քննարկելու, քանի որ դրա համար կային մի քանի հիմնավոր պատճառներ: **Նախ**՝ նրա թիկունքում չկար ոչ մի իրական ուժ. ոչ Ստամբուլում գործող քրդական ընկերությունները և ոչ էլ Քրդստանում բնակվող ազդեցիկ քրդական տոհմերը նրան չէին լիազորել ներկայացնելու քրդական շահերը Փարիզում: Եվ **երկրորդ**՝ դաշնակիցները և հատկապես բրիտանացիները նրան դիտում էին ոչ թե որպես քուրդ ազգային գործիչ, այլ ավելի շատ որպես «ազատական թուրքերի ներկայացուցիչ, որոնք պատասխանատու չէին պատերազմի համար և կանգնած էին Թուրքիայի ամբողջականության դիրքերում»³²: Շերիֆ փաշայի դիվանագիտական առաքելության ձախողմանը նպաստեցին (հատկապես 1919 թ. առաջին կեսին) նրա հակահայկական կեցվածքը և բուն հայկական հողերը քրդական պետության մեջ ներառելու պահանջի առաջադրումը:

1919 թ. հունիսի 17-ին ելույթի իրավունք տրվեց թուրքական կողմին՝ ի դեմս Մեհմեդ Ֆերիդ փաշայի³³: Օսմանյան կայսրության տարածքային կորուստները նվազագույնի հասցնելու համար Ֆերիդ փաշան առաջարկեց վեհաժողովին ընդունել հուշագիր, ըստ որի՝ պատերազմի ժամանակ երիտթուրքերի կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացված հանցագործությունները հավասարեցվում էին Անտանտի գործերի կամ քրիստոնյաների կողմից երեք միլիոն մահմեդականների նկատմամբ իրականացված հանցագործություններին: Այս առաջարկը հարուցեց դաշնակիցների զարմանքը, քանի որ Թուրքիան առանց որևէ պատճառի կամ սադրանքի, կանխամտածված հարձակվել էր Անտանտի երկրների վրա, ուստի պետք է տրամադրեր արժանի հատուցում: Ֆերիդ փաշայի առաջարկը մերժվեց, իսկ դա նշանակում էր, որ Թուրքիան՝ որպես անձնատուր եղած երկիր, չէր կարող ոչինչ պահանջել և պետք է անվերապահորեն կատարեր այն ամենը, ինչ կորոշեին հաղթանակած դաշնակիցները:

Սակայն 1919 թվականի երկրորդ կեսին ամրապնդվող քեմալական շարժումը ստիպեց Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչներին ջանքեր գործադրել հայկական և քրդական պատվիրակությունները միավորելու համար՝ թուրքերի դեմ ավելի արդյունավետ գործելու նպատա-

32 Лазарев М. С., указ. соч., с. 137.

33 Մեհմեդ Ֆերիդ փաշա (1853-1923) - օսմանյան քաղաքական գործիչ, երկու անգամ եղել է կայսրության մեծ վեզիրը՝ վարչապետը: Ամուսնանալով Մեհմեդ VI սուլթանի հարազատ քրոջ հետ՝ ստացել է «դամադ» տիտղոսը: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք եղել է դիվանագիտական ծառայության մեջ Լոնդոնում, Փարիզում, Պետերբուրգում և Բեռլինում: Հետո որոշ ժամանակ եղել է վեզիր (նախարար): 1908 թվականին դարձել է օսմանյան սենատի անդամ: 1919 թ. մարտի 10-ից մինչև հոկտեմբերի 4-ը եղել է մեծ վեզիր: 1919 թ. հուլիսի 1-ին պաշտոնապես ձանաչել է հայերի՝ պետական մակարդակով կազմակերպված զանգվածային կոտորածները և սկսել է հանցագործների դեմ դատավարությունները: Հունական զորքերի հաղթանակների պատճառով սուլթանը նրան ազատել է մեծ վեզիրի պաշտոնից, սակայն նոր կառավարություն կազմելու երկու անհաջող փորձերից հետո՝ 1920 թ. ապրիլի 5-ին, ստիպված է լինում նորից մեծ վեզիր նշանակել Մեհմեդ Ֆերիդ փաշային: Նրա վարչապետության սկիզբը համընկնում է դաշնակիցների կողմից օսմանյան խորհրդարանի գործունեությունը դադարեցնելու հետ: 1920 թ. օգոստոսի 10-ին որպես օսմանյան պատվիրակության ղեկավար ստորագրել է Սևրի պայմանագիրը, որից հետո քեմալականների կողմից հայտարարվել է դավաճան: Միլի շարժման հաղթանակից հետո տարագրվել է Նիցցա, որտեղ էլ մահացել է 1923 թ.:

կով: Պետք է նշել, որ բրիտանացիները այդ քայլերը ձեռնարկել էին դեռ 1919 թվականի գարնանը: 1919 թ. ապրիլի 18-ին Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովի նախագահ Գ. Դավթյանը, «Քրդական կոմիտեների հետ բանակցությունների սկսման անհրաժեշտության մասին» նամակով դիմելով Ազգային պատվիրակությանը, խորհուրդ էր տվել համաձայնագիր կնքելու Շերիֆ փաշայի հետ՝ հայտնելով, որ առաջարկը գալիս է անգլիական աղբյուրից: Իսկ մինչ այդ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանն էր կապվել քրդական ազգային ակումբների հետ և Ազգային պատվիրակությանն առաջարկել բանակցել Շերիֆ փաշայի հետ³⁴: Ըստ նրանց՝ այս միավորումը թուրքերին կզրկեր Խաղաղության վեհաժողովում քրդերի շնորհիվ մանկրելու հնարավորությունից, ինչպես նաև կդադարեցներ հայ-քրդական արյունահեղ բախումները հայ-թուրքական սահմանի ողջ երկայնքով: Բացի այդ, քրդերին միավորելով հայերի հետ, անգլիացիները հույս ունեին քեմալականներին զրկելու քրդերին իրենց դաշնակիցը դարձնելու հնարավորությունից: Նրանց թվում էր, թե փոքրաթիվ և արյունաքամ եղած հայերը քրդերի օգնությամբ կարող էին ավելի արդյունավետ դիմակայել թուրքերին: Սակայն մեզ թվում է, որ բրիտանացիների այս ծրագրում կար նաև չորրորդ պատճառը, այն է՝ թույլ չտալ ֆրանսիացիներին իրենց ազդեցությունը տարածել քրդերի շրջանում: Ուստի Փարիզում բրիտանական հանձնաժողովի անդամները հանդիպեցին Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշայի հետ և, բացատրելով ստեղծված իրավիճակը, խորհուրդ տվեցին նրան միանալու քրդական պատվիրակությանը: Պողոս Նուբար փաշան անմիջապես համաձայնեց: Իր համաձայնությունը տվեց նաև Շերիֆ փաշան, և 1919 թ. նոյեմբերի 20-ին նրանք հրապարակեցին մի համաձայնագրի տեքստ, որը կազմված էր համատեղ հռչակագրի³⁵ տեսքով: Նրանում ասվում էր, որ երկու պատվիրակությունների ղեկավարները որոշել են միավորել իրենց ջանքերը: Հայկական կողմից փաստաթուղթը ստորագրել էին Պողոս Նուբար փաշան և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության փոխնախագահ Համո Օհանջանյանը, քանի որ այդ օրը ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը բացակա էր:

Համաձայնագրում մասնավորապես նշվում էր, որ հայ և քուրդ ժողովուրդները, ցանկանալով ազատագրվել թուրքական դաժան լծից, խնդրում են դաշնակից տերություններին աջակցել միացյալ, անկախ Հայաստանի և անկախ Քրդստանի ստեղծմանը՝ ըստ ազգային սկզբունքի, և օգնել իրենց ինչպես տեխնիկապես, այնպես էլ տնտեսապես: Ինչ վերաբե-

34 Տե՛ս Հարությունյան Ա., Հայ-քրդական հարաբերությունները Հայաստանի առաջին հանրապետության շրջանում, «Վեմ», Եր., 2016, N 1, էջ 39:

35 Տե՛ս սույն հրապարակման Հավելված 1-ը:

րում է կարևոր՝ հողային խնդիրն, ապա ապագա պետությունների միջև սահմանների գծումը կողմերը թողնում էին դաշնակից տերությունների ուրոշմանը³⁶:

Այս համատեղ հռչակագրի հրապարակումը տարբեր կերպ ընդունվեց թե՛ հայկական և թե՛ քրդական շրջանակներում և միանշանակորեն բացասաբար՝ ինչպես Ստամբուլի կառավարության, այնպես էլ Անկարայի քեմալականների կողմից, որոնք հայտարարեցին, թե այդ ամենը ոչինչ չի նշանակում, և ոչ մի թիզ թուրքական հող սակարկության ենթակա չէ:

Ստամբուլի քրդական վերնախավում (սեփի Աբդուլ Քադիր, Բադրխաններ) այս իրադարձությունը սկզբնական շրջանում ընդունվեց դրականորեն, քանի որ այդ փաստով հայկական կողմը պաշտոնապես ձանաչեց քրդերի իրավունքները, այդ թվում՝ նաև սեփական պետություն ունենալու հարցում:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների մի մասը նույնպես դրականորեն արտահայտվեց այս համաձայնագրի մասին, քանի որ հույս կար, որ դրանով վերջ կդրվեր հայ-քրդական բախումներին, և երկու կողմերը կարող էին միասնաբար հանդես գալ քեմալականների դեմ: Սակայն երբ հայկական և քրդական քաղաքական շրջանակներում ծանոթացան այդ փաստաթղթի բովանդակությանը, երկու կողմերում էլ առաջ եկավ դժգոհության ալիք: Քրդական վերնախավը թե՛ Ստամբուլում և թե՛ արևելյան վիլայեթներում բացասաբար արձագանքեց դրան: Հավասարապես դժգոհ էին թե՛ Քրդստանի՝ Թուրքիայից լիակատար անկախության կողմնակիցները, թե՛ այն Թուրքիայի կազմում որպես ինքնավար մարզ տեսնել ցանկացողները: Իսկ արևելյան վիլայեթների քուրդ ցեղապետները, որոնք անընդհատ բախումների մեջ էին հայկական զորքերի հետ, պարզապես չընդունեցին այդ փաստաթուղթը: Նրանցից շատերը, որոնք պայքարել էին երիտթուրքերի դեմ և ցանկանում էին ազատվել թուրքական լծից, այժմ ցանկանում էին վերանայել իրենց հարաբերությունները Ստամբուլի կենտրոնական կառավարության հետ:

Հայկական որոշ քաղաքական ուժեր (ինչպես, օրինակ, Հնչակյան կուսակցության ԱՄՆ-ի կառույցը) մեղադրում էին Պողոս Նուբար փաշային, որ նա այդ համաձայնագրով փաստորեն հրաժարվել է հայկական վեց վիլայեթներից, որոնք դաշնակիցները խոստացել էին վերադարձնել Հայաստանին դեռևս 1919 թ. փետրվարին, և դրանք մկրտել Քրդստան անունով: Դժգոհ էին նաև Հայաստանում իշխող «ՀՅ Դաշնակցություն» կուսակցությունում, որի անդամները ոչ միայն քննադատում էին համաձայնագրի կնքումը, այլև ցավ հայտնում, որ դրանում կան Հայաստանի Հանրապետության ստորագրությունն ու կնիքը, և ավելացնում, որ եթե այդ համաձայնագիրը չմերժվի կամ

36 Տե՛ս Սասունի Կ., Քիլիս ազգային շարժումները եւ հայ-քրտական յարաբերութիւնները, Պէյրուք, 1968, էջ 235:

անփոփոխ մնա, ապա դա մեծ հարված կլինի Հայկական հարցին, քանի որ Պողոս Նուբարն աղետալի սխալ է գործել: Իսկ Հնչակյանները գտնում էին, որ պետք է քննադատության արժանանա ոչ միայն Պողոս Նուբար փաշան, այլև ՀՀ ներկայացուցիչ Համո Օհանջանյանը³⁷:

Եգիպտոսում լույս տեսնող «Յուսաբեր»-ի 1920 թ. փետրվարի 26-ի համարի խմբագրականում Պողոս Նուբար փաշան ուղղակիորեն մեղադրվում էր, որ, ունենալով մեծ տերությունների կողմից տրված երաշխիք՝ որպես փոխհատուցում ստանալու Արևմտյան Հայաստանը՝ պատերազմի ժամանակ դաշնակիցներին տրամադրված օգնության և այդ օգնության համար միլիոնից ավելի անմեղ զոհերի դիմաց, նա համագործակցության գնաց քրդերի հետ, որոնք մասնակցել էին կոտորածներին, և նրանց կամովին զիջեց հայկական վիլայեթների մի մասը: **Մինչդեռ այս համաձայնագրով հայկական կողմը ոչ մի վիլայեթից չէր հրաժարվել, քանի որ նրանում տարածքների մասին խոսք չկար: Ավելին՝ դեռևս 1919 թ. կեսերից պարզ էր դարձել, որ արևմտյան դաշնակիցները պատրաստվում են ճանաչելու հայկական հավակնությունները միայն Օսմանյան կայսրության բաժանման վերաբերյալ նախկինում կնքված գաղտնի համաձայնագրերում Ռուսաստանին հատկացված տարածքներում՝ երեք վիլայեթով և ելքով դեպի Սև ծով, որովհետև Արևմտյան Հայաստանի մնացած տարածքներն ու քրդաբնակ երկրամասերը բաժանվելու էին ֆրանսիական ու բրիտանական գոտիների միջև: Բայց դրա մասին գիտեին միայն հայ պատվիրակները:** Ուստի ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ավ. Ահարոնյանը ևս համակարծիք էր Պողոս Նուբար փաշայի հետ: Ամերիկահայ քաղաքական շրջանակներին ուղղված համատեղ հեռագրում նրանք փորձում էին ապացուցել, որ այդ համաձայնագիրը ոչ մի կերպ չի վնասում հայկական շահերին և պահանջներին³⁸:

Մինչդեռ, բաց նամակով դիմելով Պողոս Նուբար փաշային, ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Գարեգին Փաստրմաձյանը³⁹ նրան մեղադրում էր արևմտահայության շահերը և պահանջները անտեսելու մեջ: Ըստ նրա՝ Պողոս Նուբար փաշան իր այդ քայլով ուզում էր ասել վեհաժողովին, թե իբր՝ **առաջին՝** հայ և քուրդ ժողովուրդների շահերը համագործ և նույնանման են, **երկրորդ՝** ոչնչացնում է 1919 թ. փետրվարին հայկական կողմի ներկայացրած

37 Տե՛ս Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 42-43:

38 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

39 **Գարեգին Փաստրմաձյան** (Արմեն Գարո, 1872-1923) - ՀՅԴ անդամ, ՀՀ պետական գործիչ: Մասնակցել է Օսոմանյան բանկի գրավմանը, հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ ղեկավարել է հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը Թիֆլիսում: 1908 թ. երգրումից ընտրվել է օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր: 1914 թ., երբ այլևս պատգամավոր չէր, գործում մասնակցություն է ունեցել երկրորդ կամավորական ջոկատի կազմավորմանը, որի հրամանատարն էր Ղրոն: 1915 թ. մասնակցել է Վանի ազատագրման կռիվներին: 1917 թ. գարնանը Ռուսական հեղափոխությունից հետո, մեկնել է Պետրոգրադ, իսկ այնուհետև՝ ԱՄՆ: Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո նշանակվել է ՀՀ դեսպան ԱՄՆ-ում՝ հետագայում դառնալով «Նեմեսիս» գործողության ղեկավարը: Մահացել է ժմևում 1923 թ.:

հուշագրի նշանակությունը և բարոյական ուժը՝ պատրաստակամություն հայտնելով հայկական տարածքներից ահագին կտոր տրամադրելու նորաստեղծ Քրդստանին: Քանզի Շերիֆ փաշան իր ներկայացրած հուշագրում պահանջել է Արևմտյան Հայաստանի երեք չորրորդը, այսինքն՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի ու Դիարբեքի վիլայեթները և Կարնո վիլայեթի կեսից ավելին: «Շատ հաւանական է, որ մեր «բարեկամ» պետություններէն մէկը կամ միւսը ձեզ հրամայած է խորհուրդի ձևով, և դուք ձեր սովորական թեթևամտութեամբ ընդ առաջ էք գացած այդ հրամանին»,– կարծիք էր հայտնում Գարեգին Փաստրմաձյանը և ապա հավելում. «...դուք կը յայտնէք Հաշտութեան Վեհաժողովին, թէ հայ և քիւրտ ժողովուրդները հաւասարապէս տուժած են Ժէօս Թիւրք կառավարութենէն, իսկ ես ձեզ կ'ըսեմ, որ դուք սուտ կը խօսիք: Հայերն են միայն տուժած և այն ալ ահռելի չափերով, իսկ Քիւրտերը մասնակից և գործակից են եղած այն մեծ ոճիրին, որ տեղի ունեցաւ 1915ին:

...Ենթադրենք թույլ մը, որ Օհանջանեան, անծանօթ ըլլալով Շերիֆի անցեալին, չկարողացաւ հասկնալ այս մանուածապատ նախադասութեան նշանակութիւնը, իսկ դուք, որ մօտէն գիտէք այդ ծագումով քիւրտ, բայց իրականութեան մէջ թուրք պետական գործիչին անցեալ ու ներկայ կապերը, ինչպէ՞ս արիութիւն չունեցաք գոնէ այս խայտառակ նախադասութիւնը մերժելու:

Մի՞թէ ձեզ համար պարզ չէ այն խաղը, որ կը խաղայ Շերիֆը Փարիզ նստած և կը փորձէ Հայաստանի մէկ մեծ մասը որպէս Քիւրտիստան միացած պահել ապագայ Տաճկաստանին»⁴⁰:

Հայ-քրդական միացյալ պատվիրակության կազմավորման հակառակորդները որպէս իրենց տեսակետի ապացույց վկայաբերում էին Շերիֆ փաշայի հակահայկական դիրքորոշումը մինչև 1919 թ. նոյեմբերը և այդ դիրքորոշման՝ ընդհուպ 180 աստիճանի փոփոխությունը նոյեմբերին, երբ նա միացավ հայկական պատվիրակությանը: Վերակազմյալ Հնչակյանները գտնում էին, որ այդ համաձայնագիրը թուրքերի մտահոգումն է, քանի որ Շերիֆ փաշան հայտնի էր որպէս իթիլաֆական⁴¹: Իսկ նպատակն է քրդերին ներգրավելով վիճարկելի դարձնել արդեն հաստատված՝ հայկական վեց վիլայեթները Հայաստանի Հանրապետությանը տալու որոշումը, քանզի դա, փաստորեն, ստիպում է պաշտոնապես ընդունել Քրդստանը՝ որպէս վավերական տարածք, այլ ոչ թե հայկական հողեր, որտեղ 1915 թվականից հետո բնակվում են քրդեր:

Ինքը՝ Շերիֆ փաշան, չէր էլ ժխտում, որ լայն կապեր ունի օսմանյան վերնախավում և ամենևին էլ դեմ չէ, որ Քրդստանը շարունակի մնալ Օսմանյան կայսրության կազմում ինքնավարության կարգավիճակով: Դեռ

40 «Յուսաբեր», Գաիիրէ, 24 փետրուար 1920, էջ 2:
41 Տե՛ս Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 43:

1919 թ. մարտի 22-ին նա Փարիզում անգլերենով հրատարակել էր «Քիւրտ ժողովուրդին պահանջներուն յիշատակագիրը» վերնագրով 16 էջանոց մի գրքույկ, որում գրում էր, որ Հայաստանի պահանջները ծայրահեղորեն ծավալապաշտական են, քանի որ հայերը ոչ մի տեղ մեծամասնություն չեն կազմում, այլ քրդերն են մեծամասնություն, և հետևաբար, վիլսոնյան սկզբունքի համաձայն, ամեն ինչ խոսում է ի նպաստ քրդական ազատ և անկախ պետության կազմավորման: Նա ամենևին էլ չէր հիշատակում այն փաստը, որ մինչև 1915 թվականը այդ հողերում բնակչության մեծամասնությունը կազմել են հայերը, և քրդերը գործուն մասնակցություն են ունեցել հայկական ջարդերին: Գրքի վերջում նա սպառնում էր, որ եթե քրդերով բնակեցված տարածքները, հակառակ այն հանգամանքին, որ դրանցում մեծամասնություն են քրդերը, ներգրավվեն Հայաստանի կազմում, ապա այդ տարածքներում կլինեն մշտական անկարգություններ, և եթե նույնիսկ Հայաստանի դաշնակից պետությունները գրավեն այդ տարածքները, նրանց զորքերը նույնպես կենթարկվեն հարձակումների քրդական ջոկատների կողմից⁴²:

Միննույն ժամանակ, ըստ բրիտանական «Թայմս» թերթի, Շերիֆ փաշայի նախաձեռնությունը բացասաբար ընդունվեց Ստամբուլում՝ թուրքական պաշտոնական շրջանակների կողմից, իսկ թուրքական մամուլը սկսեց դրա դեմ ուղղված շատ ուժեղ հակաքարոզչություն ծավալել⁴³, ինչը մեծացնում էր առանց այդ էլ խոր տարանջատվածությունը տարբեր քրդական ցեղերի և քաղաքական խմբավորումների միջև: **Իսկ այն լուրերը, թե Քրդստանը պետք է կիսվի Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև, ստիպեցին մինչ այդ Քրդստանի՝ Թուրքիայից լիակատար անկախության կողմնակիցներին պահանջել ինքնավարություն Թուրքիայի հովանու ներքո, միայն թե ենթադրյալ Քրդստանը չբաժանվի մասերի:** Մինչդեռ թուրքական հասարակությանը հանգստացնելու համար Շերիֆ փաշան թուրքական մամուլին տեղեկացնում էր, որ ինքը «հաջողությամբ չեզոքացրեց հայկական պահանջները և Պողոս Նուբարին գցեց մեծ զիջման մեջ»⁴⁴: Բայց Ստամբուլում գտնվող քուրդ ղեկավարները ընդհանուր առմամբ դեմ չէին անկախ Հայաստանի ստեղծմանը, եթե նրա մեջ չէին մտնելու քրդերով բնակեցված շրջանները⁴⁵:

Իր հերթին Շերիֆ փաշան մի քանի նամակներ ուղղեց ֆրանսիական «Մատեն» և անգլիական «Թայմս» թերթերին, որոնցում, Թուրքիայի քարոզչական բնույթի հարձակումներից ազդված, խեղաթյուրեց հայերի հետ ստորագրած փաստաթղթի իմաստը և սկզբունքորեն հեռացավ նրա հայե-

42 Տե՛ս «Յուսաբեր», 9 սեպտեմբեր 1919:

43 Տե՛ս Ceren Çikan, Yeni gün gazetesi, էջ 114-116, HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, 296 էջ:

44 Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 42:

45 Տե՛ս «Յուսաբեր», 18 մարտ 1920:

ցակետից: Այդ ամենը նա արեց՝ պաշտպանելով սուլթանի գերիշխանության ներքո քրդական ինքնավարության գաղափարը և փաստորեն ընդդիմանալով մինչ այդ առաջադրած անկախ Քրդստանի պահանջին: Պատասխանելով իր դեմ հնչած թուրքական մեղադրանքներին՝ նա ֆրանսիական «Մատեն» թերթում պարզաբանում էր հայկական պատվիրակությանը միանալու իր շարժառիթները: Ըստ նրա՝ պատերազմի վերջում, երբ սկսեցինք այլևս Օսմանյան կայսրության պարտությունը, և քրդական հողերը դարձել էին սակարկության առարկա հայկական կազմակերպությունների և դաշնակից տերությունների միջև, որոնք հաշվի չէին առնում այդ երկրի «բնիկ» ազգաբնակչության՝ քրդերի ցանկությունն ու իղձը, նա իր պարտքը համարեց պաշտպանել իր ցեղի օրինական շահերը և հռչակել Քրդստանի անկախությունը ճիշտ այնպես, ինչպես դա արել էին հայերը: Բայց դրան հասնելու համար նախ և առաջ պետք էր արևմտյան տերություններին բացատրել, որ քուրդը լոկ աշխարհագրական մտացածին երևույթ չէ, ինչու, ըստ նրա, հայերը իրենց լավ կազմակերպված քարոզչությամբ կարողացել էին համոզել արևմտյան տերությունների քաղաքական վերնախավին: Ահա այդ նպատակին հասնելու համար նա միացավ հայկական պատվիրակությանը և, փաստորեն, ստիպեց հայերին ու դաշնակից տերություններին ընդունել Քրդստանի գոյությունը:

Վերջում Շերիֆ փաշան զգուշացնում էր, որ եթե Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան, ըստ լուրերի, ցանկանան կիսել Քրդստանը իրար մեջ, ապա, դրան ի պատասխան, յուրաքանչյուր քուրդ իրավունք ունի ձգտելու ապրել կրոնակից Թուրքիայում ինքնավար կարգավիճակով և պաշտպանելու իր ազգագրական սահմաններն ու կյանքը ամեն ոտնձգությունից, որտեղից էլ, որ այն գա⁴⁶:

Ստացվում է, որ դաշնակիցների կողմից «Մեծ Հայաստանի» ծրագրի մերժումը և Հարավային Հայաստանն ու ապագա Քրդստանի տարածքը իրար մեջ բաժանելու մտադրության բացահայտումը փոխել էին քրդերի վերաբերմունքը նրանց հանդեպ: Կարճ ժամանակ անց՝ 1920 թ. մարտի 11-ին, թուրքական «Ալեմդար» թերթում հայտնվեց Շերիֆ փաշայի քարտուղար Գալիբ բեյի հարցազրույցը, որը նոր բացահայտումներ արեց Շերիֆ փաշայի՝ քրդական պատվիրակության ղեկավար դառնալու առեղծվածի վերաբերյալ: Գալիբ բեյը պնդում էր, որ իրականում Շերիֆ փաշային ոչ ոք՝ ոչ Ստամբուլի քրդական քաղաքական կուսակցությունները և ոչ էլ Քրդստանի հոգևոր կամ աշխարհիկ վերնախավը, չէր լիազորել Փարիզում պաշտպանելու քրդական շահերը: Բացահայտվեցին նաև նրա՝ հայկական պատվիրակությանը միանալու անսպասելի ո-

46 Տե՛ս «Յուսաբեր», Գափիթ, 5 մարտ 1920:

րոշման իրական նպատակները: Ըստ Գալիբ բեյի՝ «Ձինադադարէն յետոյ Զուիցերիոյ մէջ գումարուած օսմանեան քօնկրէն (արքայազն Սապահեդդինը⁴⁷, Ահմեդ Ռեշիդը⁴⁸, Ջեմիլ փաշան⁴⁹ (Թոփուզլու), ինչպէս նաև սպաներ, լրագրողներ և այլք – Ա. Ս.)⁵⁰ Շէրիֆ փաշային պաշտօն տուաւ թրքական շահերը պաշտպանելու եւրոպական դահիլձներու մօտ: Այս միջոցին կարգ մը դժգոհ տարրեր (Հայերուն և Յոյներուն կ'ականարկէ – ծ. խ.) ծայրայեղ պահանջներ կը ներկայացնէին Համաժողովին: Շէրիֆ փաշան, պատմական փաստերով լեցուն գրքոյկներ հրատարակելով, ջրեց ասոնց պահանջները: Հայերը նախապէս Միջերկրականէն մինչև Սեւ ծով երկարող հողամաս մը կը պահանջէին: Այդ ժամանակ Համաժողովին մէջ ազդեցիկ խօսքի տէր եղող Ամերիկական երբէք ծայրայեղ չէր գտներ հայկական այս պահանջները: Շէրիֆ փաշան, կռահելով այս պահանջներուն ընդունելութեան Թուրքիոյ համար ունենալիք վնասակար եւ կործանարար արդիւնքը, գոհողութիւն ընելով իր հայրենասիրական գգացումներէն, ուրիշ ազգի մը անունով ներկայացաւ Համաժողովին:

Թուրք հայրենասէրի հանգամանքով իր լսելի ընել չի կրցած ձշմարտութիւնները այժմ կրնար բացատրել քիւրտական պատուիրակ ստորագրութեամբ իր դրկած յիշատակագրերուն մէջ: Շէրիֆ փաշայի այս հանգա-

47 **Սուլթանաբե Մեհմեդ Սաբահեդդին** (1879-1948) - Աբդուլ Մեջիդ I-ի դստեր՝ Սենհիա Սուլթանի որդին: Հայրը օսմանյան հայտնի ծովակալ Դամադ Գյուրջու խալիվ Ռիֆաթ փաշայի որդին էր՝ Սահմուդ Սելալեդդին փաշան: Օսմանյան մտավորական, սոցիոլոգ: Համարվում է Թուրքիայում սոցիոլոգիայի հիմնադիրը: Քաղաքական հայացքներով ընդդիմադիր էր միապետությանը, կոչում էր երկրի ապակենտրոնացմանը, տնտեսության մասնավոր հատվածի անրապնդմանը, ինչի համար էլ 1899 թվականին հոր և եղբոր հետ վտարվել է Թուրքիայից: Մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը սերտորեն համագործակցում էր երիտթուրքերի հետ, սակայն նրա հայացքներն ավելի ազատական էին: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո վերադառնում է Ստամբուլ և Մեհմեդ Ֆերիդ փաշայի հետ հիմնում «Ազատություն և համաձայնություն» («Հուրիետ վե իթլաֆ») կուսակցությունը, որը դառնում է օսմանյան խորհրդարանում երիտթուրքերին ամենագործը ընդդիմադիր ուժը: Սակայն 1913 թվականի երիտթուրքերի ռազմական հեղաշրջումից հետո կուսակցությունը դադարեցնում է իր գործունեությունը, իսկ Սաբահեդդինը փախչում է Շվեյցարիա: Պատերազմի ավարտից հետո, երբ Թուրքիայում նորից իշխանության է գալիս «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցությունը, իսկ Մեհմեդ Ֆերիդ փաշան նշանակվում է մեծ վեզիր, նա իր համախոհների հետ ժնկում հիմնում է Օսմանյան կոմիտեն, որի նպատակն էր Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում թրքանպատ քոչունների ընդունումը: Սերի պայմանագրի կնքումը Մեհմեդ Ֆերիդ փաշայի կողմից վերջնականապես հեղինակագրկեց իթլաֆական կուսակցությունը: Մուստաֆա Բենալիի հաղթանակից հետո 1924 թ. մարտի 3-ի օրենքով օսմանյան դինաստիայի բոլոր ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ նաև Սաբահեդդինը, վտարվեցին Թուրքիայից: Մինչև իր մահը բնակվել է Շվեյցարիայում:

48 **Սահմեդ Ռեշիդ բեյ** (1870-1955) - ուշ շրջանի օսմանյան պետական գործիչ, օսմանյան վերջին կաբինետում զբաղեցրել է ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը: Նախքան պատերազմը եղել է Երուսաղեմի, Մոնաստիրի և Հայեթի նահանգապետը: 1912-1913 թվականներին Քյամիլ փաշայի կաբինետում եղել է ներքին գործերի նախարար: Երիտթուրքական երկրորդ հեղաշրջումից հետո տարագրվել է Ֆրանսիա: Թուրքիա է վերադարձել 1919 թ., երբ մեծ վեզիր դարձավ Մեհմեդ Ֆերիդ փաշան, որի կառավարությունում նորից զբաղեցրել է ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը: Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում նշանակվել է Սերուն օսմանյան պատվիրակության անդամ և թե՛ ներքին գործերի նախարարի պաշտոններից, որից հետո աշխատել է Գալաթասարայի ավագ դպրոցում՝ որպես գրականության ուսուցիչ: Անցնելով քեմալականների կողմը ընտրվել է ԹԱՄԺ պատգամավոր Իզմիրից: Պատգամավորությունից հետո զբաղվել է գրական գործունեությամբ, թողարկել «Շեիրակ» օրաթերթը:

49 **Ջեմիլ Թոփուզլու փաշա** (1866-1958) - օսմանյան պետական գործիչ, վիրաբույժ: Եղել է Աբդուլ Համիդ պալատական վիրաբույժ: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո թողել է զինվորական ծառայությունը: Իթլաֆականների առաջին կառավարության ժամանակ 1912 թ., նշանակվել է Ստամբուլի քաղաքապետ: 1913 թ. երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո, տարագրվել է Շվեյցարիա: Թուրքիա է վերադարձել 1919 թ. և նորից նշանակվել Ստամբուլի քաղաքապետ, իսկ հետո՝ շինարարության նախարար: Սերի պայմանագրի կնքումից հետո ստիպված է եղել նորից հեռանալ Եվրոպա, սակայն 1924 թ. վերադարձել է Ստամբուլ և զբաղվել վիրաբուժությամբ:

50 St'u Ali Birinci, Şerif Paşa, Mehmed, <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-pasa-mehmed> (մուտք՝ 24.06.20):

մանքով ըրած պահանջներուն վրայ է, որ Համաժողովը ստիպուեցաւ քննիչ մարմիններ ղրկել, ստուգելու համար, թէ պահանջուած հողամասերուն մէջ Հայեր կա՞ն, թէ՞ ոչ»⁵¹:

Շերիֆ փաշայի՝ օսմանյան գործիչ լինելը հաստատուում է ևս մեկ փաստով. Սևրի պայմանագրի կնքումից ընդամենը երկուսուկես ամիս առաջ՝ 1920 թ. ապրիլի 21-ին, Շերիֆ փաշան Մոնտե Կառլոյից գրած նամակով անսպասելիորեն հրաժարվում է քրդական պատվիրակության ղեկավարի պաշտոնից⁵² և ավելացնում, որ հավատարիմ է մնում սուլթանին⁵³, լավ իմանալով, որ քրդերը մինչև Սևրի պայմանագրի ստորագրումն ընկած կարճ ժամանակահատվածում չեն կարողանալու պատվիրակության նոր ղեկավար նշանակել: Այսինքն՝ դրանով նա հարվածի տակ էր դնում ոչ միայն հայկական, այլև քրդական շահերը: Որպես արդյունք՝ քրդերը Սևրի պայմանագրի կնքման ժամանակ չունեին պատվիրակություն, և թուրքական կողմը, դրանից հետոքեն օգտվելով, կարողացավ հասնել նրան, որ թեկուզ մեկ տարով, այնուամենայնիվ, քրդաբնակ վիլայեթները թողնվում էին Օսմանյան կայսրության կազմում:

Միևնույն ժամանակ օսմանյան իշխանությունները նախկին շեյխ-ուլ-իսլամի և նախարար Իբրահիմ Էֆենդի ալ-Հայդարի⁵⁴ գլխավորությամբ Ստամբուլում ստեղծեցին մի կոմիտե, որն ուղիղ կապերի մեջ մտավ սեյիդ Աբդուլ Քադիրի «Քրդական վերածնության ընկերության» հետ: Այդ կոմիտեն Ստամբուլի քրդական կազմակերպություններում մեծ աշխատանք տարավ Շերիֆ փաշայի և Պողոս Նուբար փաշայի միջև կնքված համաձայնագրի դեմ, ինչի հետևանքով նրանց միջև առաջացան խոր տարաձայնություններ: Ի վերջո այս թուրքական կոմիտեին համակիր քրդերը մոլլա Սայիդ Նուրսիի (Քուրդիի)⁵⁵ գլխավորությամբ նույնպես բողոքեցին հայ-քրդական համաձայնության դեմ: Այս քայլով օսմանյան իշխանությունները միաժամանակ մի քանի հարցեր լուծեցին: **Նախ**՝ նրանք ապահովագրեցին իրենց Փարիզում Շերիֆ փաշայի կողմից հնարավոր՝ անվերահսկելի քայլերից և գրկեցին նրան քրդերի շրջանում հենարանից: **Երկրորդ**՝ քրդերի մեջ հաջողվեց բորբոքել հակահայկական հերթական հիստերիան և խափանել հայ-քրդական հնարավոր դաշինքը, որը, իհարկե, իր սուր ծայրով ուղղված կլիներ թուրքերի դեմ: Եվ **եր**՝

51 «Յուսաբեր», Գափրեղ, 11 մարտ 1920, էջ 4:

52 Stü Şerif Paşa, Mehmed, <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-pasa-mehmed> (մուտք՝ 24.06.20):

53 Stü Yalçın Çakmak, Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler,

https://www.academia.edu/37739503/K%C3%BCrt_Tarihi_ve_Siyasetinden_Portreler (մուտք՝ 24.06.20), էջ 14:

54 **Իբրահիմ Հայդարիզադե Էֆենդի** (1863-1933) - մահմեդական հոգևորական, երկու անգամ դարձել է Օսմանյան կայսրության շեյխ-ուլ-իսլամ: 1920 թ. մարտի 16-ից հետո, երբ դաշնակիցները գրավեցին Ստամբուլը, միացել է քեմալական շարժմանը: «Կանաչ մահիկ»-ի հիմնադիրներից է:

55 **Սայիդ Նուրսի (Քուրդի)**, 1876-1960) - քուրդ աստվածաբան, փիլիսոփա, Ղուրանի մեկնաբան (մուֆասիր): Իր լավ հիշողության և խոր գիտելիքների համար ստացել է Բեդուիզման (իր ժամանակի հրաշք) պատվանունը: Բազմիցս ենթարկվել է հալածանքների, բանտարկվել է, սակայն ամեն անգամ դատարաններն արդարացրել են նրան: Մեծ ազդեցություն է ունեցել թուրքիայում իսլամի ժամանակակից ուղղության ձևավորման վրա:

քորդ՝ նրանց հաջողվեց Ստամբուլի քրդական ազդեցիկ շրջանակները բաժանել իրար հետ թշնամական հարաբերությունների մեջ գտնվող խմբերի: Այս նուրբ խաղի շնորհիվ շատ քուրդ ցեղապետեր, մասնավորապես՝ Հաքյարիի թվով 21 և Հասանկալայի մի շարք ցեղերի առաջնորդներ, բողոք-հեռագրեր ուղարկեցին Փարիզի խաղաղության վեհաժողով, որոնցում հայտնում էին, որ չեն ընդունելու հայ-քրդական համաձայնագիրը, իսկ բրիտանացիներին հռչակեցին իսլամի թշնամիներ: Այս հեռագրերը անմիջապես տպվեցին թուրքական «Ալբայրաք» թերթի 1920 թվականի մայիսի 10-ի համարում⁵⁶: Սա թուրքական կողմի հաղթանակն էր այն առումով, որ եթե ընդամենը մեկ-երկու ամիս առաջ քրդերի զգալի հատվածը միասնական էր թուրքերից անկախանալու հարցում (բացի թերևս սեիդ Աբդուլ Քադիրից), ապա այժմ, վախենալով հայերին տարածքներ զիջելու հեռանկարից, նրանք համաձայն էին մնալ Թուրքիայի կազմում՝ հայերի և Հայաստանի Հանրապետության վերաբերյալ նորից որդեգրելով բացահայտորեն թշնամական դիրքորոշում: Մյուս խնդիրը, որ հաջողվեց լուծել օսմանյան կառավարությանը, բրիտանացիների հանդեպ թշնամանքի տարածումն էր քրդերի շրջանում:

Շերիֆ փաշայի նկատմամբ անվստահություն ունեին նաև Ստամբուլի քուրդ ազդեցիկ գործիչներից շատերը: «Հարավային Քրդստանը» Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև բաժանելու մասին ահագնացող լուրերը ստիպում էին նրանց այն նորից տեսնել օսմանյան գահի կազմում և համագործակցել թուրքերի ու Շերիֆ փաշայի հետ: Այսպես՝ 1920 թ. հունվարին Ստամբուլի քրդական քաղաքական կազմակերպությունների մի խումբ անդամներ, Քրդստանի ինքնավարության երաշխիքներ ստանալով սուլթանից և թուրքական կառավարությունից, մեկնել էին Շվեյցարիա՝ Շերիֆ փաշայի մոտ: Այնտեղ նրանք համատեղ բողոք-ուղերձ էին հղել Ստամբուլում բրիտանական բարձր հանձնաժողովին, որում քննադատվում էր «Հարավային Քրդստանը» անջատելու փորձը: Մասնավորապես նշվում էր, որ Քրդստանը ազգային և աշխարհագրական մեկ ամբողջություն է, որը նվիրված է խալիֆային: Մարտի վերջերին արևելյան վիլայեթների քրդական վերնախավը էլյազիդում (Խարբերդ) հանդիպման ժամանակ ընդունեց մի հռչակագիր, ըստ որի՝ իրենց երկիրը չպետք է բաժանվի խալիֆայից⁵⁷: Նման տրամադրություններ էին տիրում նաև Ստամբուլի քրդական վերնախավում: Ինքը՝ սեիդ Աբդուլ Քադիրը, լինելով օսմանիստ, ցանկանում էր, որ միացյալ Քրդստանը մնա թուրքական գերիշխանության տակ՝ որպես ինքնավար

56 St'u Şerif paşa, <https://eksisozluk.com/serif-pasa--2235146> (մուտք՝ 24.06.20), տե՛ս նաև Ayşe Hür, Osmanlı'dan bugüne Kürtler ve Devlet: Kürt milliyetçiliğinin 'geç' doğumu, <http://file.setav.org/Files/Pdf/osmanlidan-bugune-kurtler-ve-devlet-ayse-hur-taraf.pdf> (մուտք՝ 24.06.20), PARİS BARIŞ (PAYLAŞIM) KONFERANSI'NDA ERMENİ VE KÜRT TALEPLERİNE KARŞI VİLÂYÂT-I ŞARKİYE'DEN PROTESTOLAR, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/936590> (մուտք՝ 25.06.20), էջ 15:

57 St'u David McDowall, նշվ. աշխ., էջ 132:

մարզ: Դրա անհնարինության դեպքում նա կողմ էր նաև բրիտանական գերիշխանությանը, միայն թե այն չբաժանվեր տարբեր հատվածների: Իսկ Բադրխանները գրավել էին սպասողական դիրքեր՝ սպասելով տերությունների պաշտոնական հայտարարությանը:

Շերիֆ փաշան քրդական պատվիրակության ղեկավարի պաշտոնից հրաժարվելուց հետո նույնպես սկսեց ակտիվորեն պայքարել Քրդստանի անգլո-ֆրանսիական բաժանման ծրագրի դեմ: Այժմ նա պայքարում էր, որպեսզի Քրդստանը մնա Թուրքիայի կազմում՝ որպես ինքնավար մարզ: Սակայն, միաժամանակ հասկանալով, որ դա գրեթե անհնար է, նա գտնում էր, որ Քրդստանի՝ Թուրքիայից անջատվելու դեպքում նրա մանդատը պետք է վերցնի միայն մեկ երկիր՝ տարածաշրջանի քաղաքական ու տնտեսական զարգացման համար:

Քրդական ազդեցիկ տոհմերից մեկը՝ Բաբանզադենները⁵⁸ նույնպես իրենց ամեն կերպ հեռացնում էին հայերի հետ ստորագրված փաստաթղթից, իսկ ահա Աբդ-ալ Զավդաթը ցանկանում էր օգտագործել այդ հռչակագիրը՝ հայ-քրդական միությունն էլ ավելի ամրապնդելու համար⁵⁹: Ամին Ալի Բադրխանի գլխավորությամբ քուրդ ազդեցիկ գործիչների մի խումբ բաց նամակ գրեց Լլոյդ Ջորջին, որում խնդրում էին բրիտանական կառավարությանը օգնել իրենց հայրենիքին զարգանալու իր սահմանների մեջ: Սեիդ Աբդուլ Քադիրը այդ նամակը չստորագրեց: Նա վիրավորել էր քրդական ակումբի իր գործընկերների ինքնասիրությունը, երբ առանց հաշվի առնելու նրանց կարծիքը հարցազրույց էր տվել ստամբուլյան «Իքդամ» թերթին, որում նվազեցրել էր հայ-քրդական համաձայնագրի նշանակությունը, ժխտել էր քրդերի կողմից որևէ թշնամություն թուրքերի հանդեպ և նշել էր, որ Քրդստանի ապագան տեսնում է որպես ինքնավար մարզ, օտոմանիզմի ճամբարներից մեկը⁶⁰:

Ահա այսպիսի խոր ձգնաժամի մեջ քրդական հասարակությունը դիմավորեց Սևրի պայմանագիրը: Պայմանագրի կնքման ժամանակ քրդերը չունեին պատվիրակություն, Ստամբուլի քրդական վերնախավը բաժանված էր քաղաքականապես և զբաղված էր ավելի շատ անձնական հաշիվներ պարզելով, քան քրդական հարցը լուծելով: Իսկ Քրդստանում և Արևմտյան Հայաստանի՝ ՀՀ սահմաններին հարող հատվածներում քուրդ ցեղապետերը և շեյխերը մշտական բախումների մեջ էին հայկական, քեմալական, անգլիական ու ֆրանսիական զորքերի հետ և քաղաքականապես բաժանված էին անգլիամետ ու թուրքամետ ճամբարների: Ընդ որում, այստեղ էլ նրանք բաժանված էին Քեմալի և կենտրոնական՝ Ստամբուլի կա-

58 Տոհմը սերում էր Սուլեյմանիեից: Այդ ժամանակ առավել հայտնի ներկայացուցիչն էր Սիմեդ Նաիմ Բաբազադեն:

59 Տե՛ս David McDowall, նշվ. աշխ., էջ 133:

60 Տե՛ս նույն տեղում:

ռավարության կողմնակիցների: Ավելի փոքր խումբ էին կազմում Ֆրանսիայի կողմնակիցները: Սևրի նախօրեին իրերի այսպիսի դրությունը հավասարապես ձեռնադրեց էր թե՛ Թուրքիային և թե՛ Մեծ Բրիտանիային ու Ֆրանսիային:

Հստակալով քրդերի կողմից ներկայացված որևէ միահամուռ պահանջ և, որ ամենակարևորն է, դրան մինչև վերջ հասնելու կամքի առկայության վկայություն՝ դաշնակից երկրները Սևրի պայմանագրում քրդական հարցին նվիրված բաժնին հատկացրին երեք հոդված՝ 62-64-րդը, որոնցով անմիջապես անկախություն տալու փոխարեն ստեղծվում էին երկու հանձնաժողովներ: Դրանցից առաջինը պետք է որոշեր ապագա Քրդստանի սահմանները **Եփրատից արևելք, Հայաստանից հարավ և Իրաքից ու Սիրիայից հյուսիս ընկած տարածքներում**, իսկ երկրորդը պետք է ապահովեր այդ տարածքներում ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների անվտանգությունը: Օսմանյան կառավարությունը պետք է երեք ամսվա ընթացքում կատարեր այդ հանձնաժողովների որոշումները: Եվ ամենակարևորը, ինչին այդքան ձգտում էին օսմանյան իշխանությունները, 64-րդ հոդվածով Թուրքիայի՝ քրդերին անկախություն տալը հետաձգվեց մեկ տարով: Այն հնարավոր կլիներ իրականացնել հանրաքվեից հետո, իսկ դա էլ տեղի կունենար այն դեպքում, եթե Ազգերի լիգայի խորհուրդը գտներ, որ քրդերը պատրաստ են անկախության: Բացի այդ՝ թուրքերի համար կարևոր հաղթանակ էր նաև այն իրողությունը, որ բրիտանացիները ստիպված էին համաձայնել նմանատիպ հանրաքվե անցկացնել նաև Հյուսիսային Իրաքի քրդերի շրջանում⁶¹:

Այսինքն՝ քրդերի անկախությունը կախված էր աշխարհի հզորների կամքից, իսկ նրանք վարվելու էին այնպես, ինչպես կթելադրեր իրենց շահը, այլ ոչ թե իրենց կողմից հռչակված ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը: Սրանով արդեն քրդերի հաշվին սպասվող հերթական առևտուրը դաշնակիցները պատրաստվում էին անելու ոչ թե օսմանյան կառավարության, որը 1920 թ. օգոստոսին այլևս իրական ուժ չէր ներկայացնում, այլ Մուստաֆա Բեմալի հետ, ով դարձել էր Թուրքիայի փաստացի տերը, և որի հետ առևտրաքաղաքական շահավետ գործարք կատարելով՝ Ֆրանսիացիները հանձնեցին Կիլիկիան և Հայկական Ասորիքը՝ դառնալով տասնյակ հազարավոր հայերի ոչնչացման մեղսակիցը: Իսկ Մեծ Բրիտանիան մտադիր էր քրդերի հետ միասին Մուստաֆա Բեմալին օգտագործել որպես պատվար ռուս բոլշևիկների դեմ: Այդ համատեքստում քրդերին անկախություն տալու հեռանկարն ավելի քան մշուշոտ էր դառնում:

61 Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 235:

Եզրակացություններ

Համադրելով բերված փաստերը՝ հանգում ենք անել հետևյալ եզրակացություններին.

1. Շերիֆ փաշային թշնամի երիտթուրքերի իշխանության տապալումից հետո ժնկում գտնվող Օսմանյան կոմիտեն, օգտվելով նրա փառասիրությունից, հաջողեցնում է ընդգրկել Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում գործող օսմանյան պատվիրակության կազմում և ապա առաջադրել գոյություն չունեցող քրդական պատվիրակության ղեկավարի պաշտոնում, որպեսզի Շերիֆ փաշան, ի հակակշիռ Հայկական հարցի, բարձրացնի քրդական հարցը՝ այդպիսով հնարավորություն տալով նվազեցնելու հայերի պահանջները: Շերիֆ փաշայի թեկնածության հարցում օսմանյան կառավարության ընտրությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նա երկար տարիներ եղել էր սուլթանի դեսպանը եվրոպական երկրներում, քաջածանոթ էր եվրոպական կառավարություններին և հայտնի էր որպես երիտթուրքերի հակառակորդ ու Անտանտի հետ մերձեցման ջատագով: Միաժամանակ նա քրդերի շրջանում չունեւ իրական իշխանություն, ինչը թույլ չէր տա նրան կամ դաշնակիցներին իրական քայլեր անել քրդերին անկախություն տալու նպատակով: **Սակայն շուտով Շերիֆ փաշան սկսում է ինքնուրույն քաղաքական խաղ վարել՝ փորձելով անգլիացիների օգնությամբ դառնալ Քրդստանի էմիր:**

2. Օսմանյան կառավարությունը Շերիֆ փաշայի կողմից հնարավոր երկակի խաղից իրեն ապահովագրելու նպատակով կազմակերպում է Ստամբուլի քրդական կազմակերպությունների և Արևմտյան Հայաստանի քուրդ ազդեցիկ ցեղապետերի բողոք-հեռագրերի ուղարկումը Փարիզ՝ թույլ չտալու դաշնակիցներին նրան հռչակել Քրդստանի կառավարիչ: Օսմանյան կառավարության նման զգուշավորությունը անտեղի չէր, քանի որ Շերիֆ փաշան պատերազմի վերջին ամիսներին պարբերաբար հանդիպումներ էր ունեցել բրիտանական և ֆրանսիական կողմերի ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչների հետ, որոնց հետ քննարկել էր նրանց հովանու տակ քրդական պետության ստեղծման ծրագիրը, իսկ իրեն առաջադրել որպես այդ պետության էմիր՝ ղեկավար: Նման հանդիպումները շարունակվել էին նաև 1919 թվականին:

3. Թեև Մեծ Բրիտանիայի համար ոչ մի նշանակություն չունեին Շերիֆ փաշայի պահանջները Խաղաղության վեհաժողովում, առավել ևս որ բրիտանացիները շատ լավ գիտեին, որ նրա թիկունքում իրական քրդական ուժ չկա, անգամ չկա պատվիրակություն, և, որ շատ հավանական է, նրանք գիտեին Օսմանյան կոմիտեի կողմից Շերիֆ փաշային գոյություն չունեցող քրդական պատվիրակության ղեկավար նշանակելու թուրքական խաղի իս-

կական նպատակների մասին, սակայն Մեծ Բրիտանիան իրատեսորեն գիտակցում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում իրադրության իրական տերերը քրդերն են, իսկ հայերն այնտեղ կազմում են չնչին տոկոս: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա այն ինքնուրույն չէր կարողանում ապահովել իր անվտանգությունը, իսկ Արևմտյան Հայաստանը սեփական ուժերով ազատագրելու հնարավորություն չկար: Տվյալ պատմաշրջանում միակ ուժը, որը երկրի ներսում կարող էր դիմակայել քեմալականներին, քրդերն էին, ուստի նրանց անտեսելը կնշանակեր նվիրել նրանց թուրքերին: **Ուստի նման պայմաններում Մեծ Բրիտանիան ծրագրում էր ստեղծել քրդական պետություն Հարավային Հայաստանի տարածքում՝ քեմալականների և իր ենթամանդատային Իրաք գաղութի միջև բուֆերային գոտի ձևավորելու նպատակով:**

4. Քեմալականների հզորացմանը զուգընթաց՝ բրիտանացիները որոշեցին միավորել հայկական և քրդական պատվիրակությունները, ուստի ոչ միայն Պոդոս Նուբար փաշան, այլև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը ստիպված էր ընդունել այդ պահանջը, ինչի պատճառով քրդերը, թուրքերի նման պատժվելու փոխարեն, հավասարեցվեցին հայերին: Ավելին՝ Շերիֆ փաշան ցինիկաբար հայտարարում էր, որ քրդերը ևս շատ են տուժել պատերազմի ժամանակ, այդ թվում՝ հայերից: Այս ամենն արվում էր մի կողմից՝ քրդերին օսմանյան իշխանությունների ազդեցությունից դուրս բերելու, իսկ մյուս կողմից՝ հայ-քրդական դաշինքի մեջ շահագրգիռ Մեծ Բրիտանիայի ծրագրերին նպաստելու համար, որոնք ուղղված էին ուժեղացող քեմալական շարժումը զսպելուն: Թեև նման քաղաքականությունը քննադատության արժանացավ հայկական որոշ շրջանակների կողմից, որոնք մեղադրում էին հայկական զույգ պատվիրակություններին վեց վիլայեթների մի մասը քրդերի օգտին զիջելու մեջ, բայց ամբողջ խնդիրն այն էր, որ տարածքային հարցերի լուծման գործում քրդական պատվիրակությունն իրականում որևէ դերակատարություն չուներ: **Վեց վիլայեթների պահանջատիրությունը, այսպես կոչված, «Փոքր Հայաստանի» ծրագրի էր վերածվել՝ Հարավային Հայաստանն ու քրդաբնակ տարածքները ֆրանսիական ու բրիտանական ազդեցության գոտիների բաժանելու համար:**

5. Տարբեր աղբյուրներ վկայում են, որ Շերիֆ փաշան 1920 թվականի գարնանը հրաժարվեց քրդական պատվիրակության ղեկավարի պաշտոնից՝ տեղի տալով քրդերի և թուրքերի շրջանում եղած դժգոհություններին, սակայն, մեր կարծիքով, դրանք ընդամենը առիթներ էին: Իսկ պատճառներն ավելի խորն էին և ամենևին էլ կախված չէին Շերիֆ փաշայից: Դրանք երկուսն էին. առաջին՝ 1920 թվականի գարնանը քեմալականներն ու բոլշևիկներն այնքան էին հզորացել, որ դարձել էին իրական սպառնալիք Մերձա-

վոր Արևելքում բրիտանական գերիշխանության համար: Երկրորդ՝ Թուրքիայում երկրի իրական տերերը քեմալականներն էին, որոնց միացել էր Արևմտյան Հայաստանի քրդական ցեղերի մեծ մասը, իսկ օսմանյան կառավարությունը, որի պատվիրակությունը Փարիզում էր, Թուրքիայի բնակչության շրջանում օր օրի կորցնում էր իր հեղինակությունը և նույնիսկ համարվում էր Անտանտի հետ համագործակցող դավաճանական կառավարություն (հատկապես 1920 թ. մարտի 16-ին դաշնակիցների կողմից Ստամբուլի գրավումից հետո): Շատ կարևոր հանգամանք էր նաև Հյուսիսային Իրաքում բրիտանացիների քրդական քաղաքականության ձախողումը, ինչը Իրաքի բրիտանական իշխանություններին բերեց այն համոզմանը, որ քրդերի վրա հույս դնելը շատ վտանգավոր և հեղհեղուկ քայլ է: Նույն՝ 1920 թվականին նրանց դեմ ապստամբած Մահմուդ Բարզանջին ակտիվորեն համագործակցում էր քեմալականների հետ և բավականին ծանր հարվածներ հասցնում բրիտանական զորքերին: **Այսինքն՝ ստեղծված պայմաններում այլևս խոսք չէր կարող լինել քրդական բուֆերի մասին:**

6. Համադրելով աշխարհաքաղաքական այս իրողությունները՝ գալիս ենք այն համոզման, որ Շերիֆ փաշայի ներկայությունը ոչինչ չէր փոխելու Սևրի պայմանագրի քրդական բաժնում, քանի որ նախ՝ ռազմաքաղաքական իրադրությունը արդեն հիմնովին փոխվել էր ոչ հօգուտ քրդերի (ինչպես նաև հայերի), և ապա՝ քրդերն անմիաբան էին, իսկ Շերիֆ փաշայի թիկունքում չկար որևէ իրական ուժ: Այս պայմաններում բրիտանացի բազմափորձ սպաները և դիվանագետները եկան այն համոզման, որ մոտ ապագայում Հայաստանի Հանրապետությունն ի վիճակի չի լինի դիմակայելու բոլշևիկներին, և միակ ուժը, որը կարող է դա անել, քեմալականներն են, եթե միավորվեն Արևմտյան Հայաստանի քրդերի հետ: Այս լույսի ներքո Շերիֆ փաշայի ներկայությունը Խաղաղության վեհաժողովում 1920 թ. գարնանը կորցրել էր իր իմաստը: **Նա այլևս պետք չէր ոչ օսմանյան պատվիրակությանը և ոչ էլ բրիտանացիներին:**

7. Ուրեմն ի վերջո ո՞վ էր Շերիֆ փաշան՝ օսմանյան պաշտոնյա՞, ով, իր քարտուղար Գալիբ բեյի բացահայտման համաձայն, կատարեց թուրքական կառավարության առաջադրանքը, թե՞ բախտախնդիր մի անձնավորություն, որը հետապնդում էր Քրդստանի էմիր դառնալու բաղձալի նպատակը, և որին բոլոր շահագրգիռ կողմերն էլ օգտագործեցին իրենց նպատակների համար և ի վերջո դեն նետեցին: Վերլուծելով հողվածում ներկայացված նրա գործողությունները և արտահայտած մտքերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ առավել հավանական է **երկրորդ տարբերակը:** Նախ՝ Շերիֆ փաշան այդպես էլ չկարողացավ կողմնորոշվել կոնկրետ մեկ ուժի ընտրության հարցում և միշտ էլ փորձում էր խաղալ երկու լարի վրա՝ չհասկանալով, որ երկու կողմերում էլ կորցնում է վստահությունն իր

հանդեպ: Սուլթանից ստանալով բարձր պաշտոններ, ինչն ուղեկցվում էր նաև նյութական բարիքներով, նա անցավ վերջինիս ընդդիմադիրների ճամբարը և երիտթուրքերի հետ իր մասնակցությունն ունեցավ Աբդուլ Համիդ II-ի իրավունքների սահմանափակման գործում, երբ Օսմանյան կայսրությունը հռչակվեց սահմանադրական միապետություն: Սակայն մեկ տարի անց նա գժտվեց երիտթուրքերի հետ և հայտարարեց, որ սուլթանի կողմնակից է (ի դեպ, նա այդ մասին նշեց նաև քրդական պատվիրակության ղեկավարի պաշտոնից իր հրաժարականում): Առաջին աշխարհամարտի տարիներին նա շփումների մեջ էր անգլիացիների հետ՝ նրանց ներկայացնելով քրդական ապագա պետության մասին մեկը մյուսին հակասող առաջարկներ: Իսկ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում, սկզբում լինելով օսմանյան պատվիրակության փաստացի անդամ, նա համագործակցում էր բրիտանացիների հետ: Ուստի քրդական պատվիրակության ղեկավար դառնալուց հետո Շերիֆ փաշան դարձավ բրիտանացիների խաղաքարտը: Նրա մտավոր թույլ կարողությունների մասին է խոսում այն փաստը, որ նա Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի առաջին շրջանում հանդես էր գալիս խիստ ընդգծված հակահայկական հռետորաբանությամբ: Եվ դա այն դեպքում, երբ հայերի հանդեպ կարեկցանքը և նրանց արդարացի պահանջները բավարարելու մտադրությունը վեհաժողովի սկզբում գերիշխող էին դաշնակից տերությունների շրջանում: Հասկանալի է, որ Շերիֆ փաշայի նման դիրքորոշումն իրականում վնասեց քրդական հարցին: Առավել ևս որ նա ապագա քրդական պետության մասին ուներ անորոշ պատկերացումներ և կողմնակից էր միանգամից մի քանի տարբերակների՝ Օսմանյան կայսրության կազմում ինքնավար մարզի կարգավիճակից (ինչպես սեփյա Աբդուլ Քադիրը) մինչև բրիտանական մանդատի ներքո մեծ Քրդստանի ստեղծումը, որը կներառեր չորս հարևան պետություններում եղած բոլոր քրդաբնակ երկրամասերը: Իր այսպիսի հեղհեղուկ քաղաքական հայացքներով և հակասական գործողություններով նա նման էր սեփյա Աբդուլ Քադիրին, ով նույնպես չկարողացավ ընտրություն կատարել թուրքական կամ բրիտանական գերիշխանության և անկախ քրդական պետության միջև, ինչի պատճառով հատուցեց իր կյանքով: **Ուրեմն Շերիֆ փաշան տվյալ դարաշրջանի գրեթե բոլոր աչքի ընկնող քուրդ գործիչներին բնորոշ էկլեկտիկ ու սահմանափակ մտածողության մարմնացումն էր՝ որպես ազգ կայացած չլինելու իրողության արտահայտությունը, ինչը տևական ճամբարափոխության էր դրդում նրանց:**

8. Մի բանում, սակայն, Շերիֆ փաշան հաստատական էր. դա նրա հակահայկական դիրքորոշումն էր, լինել դա օսմանամետության, թե բրիտանամետության ելակետից, քանի որ թե՛ թուրքական և թե՛ հիպոթետիկ քրդա-

կան պետությունների համար նա հայկական պետականությունը դիտում էր որպես մահացու սպառնալիք: Այս ամենով հանդերձ՝ պետք է փաստել, որ օբյեկտիվորեն Մուհամեդ Շերիֆ փաշան այն առաջին քուրդ գործիչն էր, որի շնորհիվ քրդական հարցը բարձրաձայնվեց միջազգային ատյաններում, և միջազգային հանրությունը պաշտոնապես ճանաչեց քրդերի իրավունքները՝ Սևրի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետության տարածք ճանաչված երկրամասերից դեպի հարավ ու արևմուտք ձգվող բուֆերային գոտում:

Եվ թերևս վերջին ապացույցը. հետագայում՝ Սևրից հետո, Շերիֆ փաշան, բնակվելով Իտալիայում գտնվող իր ամրոցում, շարունակում էր դիմել տարբեր երկրների ղեկավարներին՝ քրդական հարցը լուծելու իր առաջարկներով: Իսկ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին կապեր էր հաստատել ֆաշիստների, մասնավորապես՝ Մուսոլինիի հետ: Նա բոլշևիզմի դեմ պայքարի նպատակով ցանկանում էր միավորել առանցքի երկրների ղեկավարներին, Հռոմի պապին, Երուսաղեմի մուֆթիին և Թուրքիայի նախագահին՝ նամակներ հղելով վերջիններիս: Դրա համար Շերիֆ փաշան կարևորում էր քրդական պետության ստեղծումը և դիմում նրանց՝ խնդրելով աջակցել իրեն այդ հարցում⁶²:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

Հայ-քրդական համաձայնագրի տեքստը

«Մենք՝ ներքոստորագրեալներս, խորհրդաժողովի հայ և քուրդ ազգերի ներկայացուցիչներս, պատիւ ունենք տեղեկացնելու հաշտարար կոնֆերանսին, որ մեր երկու ազգերը, երկուսն էլ արիական ցեղից, միեւնոյն շահերն ունեն եւ հետապնդում են միեւնոյն նպատակը՝ իրենց ազատութիւնը եւ անկախութիւնը, մասնաւորապէս հայերի համար՝ ազատագրում թուրքական տիրապետութիւնից եւ ընդհանրապէս երկուսի՝ թէ հայերի եւ թէ քրդերի համար՝ ազատագրումը «Միութիւն եւ յառաջադիմութիւն» կոմիտէի լծից, որի պաշտօնական եւ գաղտնի կառավարութիւններն այնքան չարաղէտ եղան թէ հայերին եւ թէ քրդերին: Մենք բոլորովին համաձայն ենք միասին խնդրելու հաշտարար խորհրդաժողովից, որ կազմուի՝ համաձայն ազգութեան սկզբունքների, Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան եւ Անկախ Քրդստան մեծ պետութեան աջակցութեամբ, որ նշանակուելու է երկու ազգերի իղձերը լսելուց յետոյ, որպէսզի կարողանայ տալ մեր երկրներին նրանց վերաշինութիւն-

62 Տե՛ս **Metin Atmaca**, Osmanlı, Konformist ve Liberal Bir Muhallif: Şerif Paşa, 1865-1951 (Ottomanist, Conformist and Liberal Antagonist: Şerif Pasha, 1865-1951), [https://www.academia.edu/37729139/Osmanli%C4%B1c%C4%B1_Konformist_ve_Liberal_Bir_Muhallif_S_erif_Pas_a_1865_1951_Ottomanist_Conformist_and_Liberal_Antagonist_%C5%9Eerif_Pasha_1865_1951_\(մուտք_25.06.20\)](https://www.academia.edu/37729139/Osmanli%C4%B1c%C4%B1_Konformist_ve_Liberal_Bir_Muhallif_S_erif_Pas_a_1865_1951_Ottomanist_Conformist_and_Liberal_Antagonist_%C5%9Eerif_Pasha_1865_1951_(մուտք_25.06.20), էջ 140:), էջ 140:

ների շրջանում իր տեխնիկական եւ տնտեսական օժանդակությունը: Ինչ վերաբերում է վիճելի հողամասերի բաժանմանը, որոնք մատնանշուած են մեր երկուսի կողմից հաշտութեան խորհրդաժողովին ներկայացրած յուշագրերի մէջ, եւ երկու ապագայ պետութիւնների սահմանների վերջնական գծմանը, մենք յայտարարում ենք, որ կենթարկուենք հաշտարար խորհրդաժողովի վճիռներին՝ համոզուած լինելով, որ նրա վճիռը հիմնուած է արդարութեան եւ իրաւունքի վրայ: Բացի այդ, մենք յայտարարում ենք, որ բոլորովին համաձայն ենք յարգելու երկու պետութիւնների փոքրամասնութիւնների իրաւունքները»⁶³:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

Սևրի պայմանագրի 64-րդ հոդվածի տեքստը

Եթէ, ներկայ դաշնագրին ուժի մէջ մտնելէն յետոյ տարւումն մը ընթացքին, 62րդ յօդուածով որոշուած շրջաններու քիւրտ ազգաբնակչութիւնը դիմէ Ազգերու Դաշնակցութեան, որ յիշեալ շրջաններու ժողովուրդի մեծամասնութիւնը կը բաղձայ անկախ ապրիլ Թուրքիայէն, եւ եթէ Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը գտնէ, որ այս ժողովուրդները ընդունակ են այդպիսի անկախութեան մը, եւ յանձնարարէ այդ, անկախութիւնը անոնց պիտի շնորհուի: Թուրքերը ասով կը համաձայնին գործադրել այսպիսի յանձնարարութիւն մը եւ հրաժարիլ բոլոր իրաւունքներէն եւ տիտղոսներէն, որ ունէին յիշեալ շրջաններուն վրայ:

Այսպիսի իրաւունքի հրաժարումի մանրամասնութիւնները պիտի ձեւակերպուին առանձին կարգադրութեամբ մը դաշնակից գլխաւոր պետութիւններուն եւ Թուրքիոյ միջեւ:

Երբ այս իրաւունքէ հրաժարումը տեղի ունենայ, Դաշնակից գլխաւոր պետութիւնները որեւէ առարկութիւն պիտի չունենան, եթէ Քիւրտիստանի այն մասին քիւրտ ժողովուրդը, որ հիմա մտած է Մուսուլի վիլայէթին մէջ, կամաւոր կերպով միանայ այս Քրտական անկախ պետութեան⁶⁴:

Արամ Ս. Սալիյան – գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են 1920–1930–ական թվականների քրդական ապստամբությունների և թուրք–քրդական ու հայ–քրդական հարաբերությունների պատմության հիմնահարցերը:

63 Մեջբերումը ըստ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 40:

64 Մեջբերումը ըստ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 238:

THE KURDISH ISSUE AT THE PARIS PEACE CONFERENCE

The Mystery of Sherif Pasha

Aram S. Sayiyan
Candidate of Sciences in History

Key words - Sherif Pasha, Boghos Nubar Pasha, Sèvres, Kurdistan, Ottoman Empire, Republic of Armenia, Armenian vilayets.

After the overthrow of the Young Turks' power, the Ottoman Committee in Geneva, using Sherif Pasha's ambition and childishness, managed to include him in the Ottoman delegation to the Paris Peace Assembly, and then nominated him in the position of the head of the non-existent Kurdish delegation, so that, as a counterbalance to the Armenian Issue, he would raise the Kurdish question, thus gaining the opportunity to reduce the demands of the Armenians.

However, Sherif Pasha soon began to play an independent political game, trying to become the Emir of Kurdistan with the help of the English. In order to guarantee itself from a possible double game by Sherif Pasha, the Ottoman government organized the sending of telegrams of complaints from Kurdish organizations in Istanbul and influential Kurdish tribesmen in Western Armenia to Paris to prevent allies from declaring him ruler of Kurdistan.

Though Sherif Pasha's demands at the Peace Assembly were of no importance to Great Britain, especially since the British knew very well that there was no real Kurdish force behind him, not even a delegation, and, what is more probable, they knew about the real purpose of the Turkish game of appointing Sherif Pasha as the head of the non-existent Kurdish delegation by the Ottoman Committee, Great Britain realized that the real owners of the situation in Western Armenia were the Kurds, yet the Armenians made up a negligible percentage there. As for the Republic of Armenia, it could not ensure its security on its own, and there was no question of liberating Western Armenia by own forces. In this historical period, the only force that could resist the Kemalists inside the country were the Kurds, thus ignoring them would mean gifting them to the Turks. Therefore, in such conditions, Great Britain planned to create a Kurdish state in the territory of Southern Armenia in order to make a buffer zone between the Kemalists and its sub-mandate colony Iraq.

Along with the strengthening of the Kemalists, the British decided to unite the Armenian-Kurdish delegations, so not only Poghos Nubar Pasha, but also the Republic of Armenia had to accept the Kurdish claim, because of which the Kurds, instead of being punished like the Turks, were equated with the Armenians. Moreover, Sherif Pasha cynically stated that the Kurds had suffered a lot during the war, including from the Armenians. All this was done on the one hand to free the Kurds from the influence of the Ottoman authorities, and on the other hand to support the plans of Great Britain interested in the Armenian-Kurdish alliance, which were aimed at suppressing the growing Kemalist movement. Although such a policy was criticized by some Armenian circles, who accused both of the Armenian delegations of ceding part of the six vilayets to the Kurds, but the whole problem with it was that the Kurdish delegation had no role in resolving the territorial issues. The claim of the six vilayets turned into the so-called “Little Armenia” plan: to divide Southern Armenia and the Kurdish-populated territories into French and British zones.

According to various sources, Sherif Pasha resigned from the post of head of the Kurdish delegation in the spring of 1920, giving way to grievances between Kurds and Turks, but in our opinion, these were just occasions. Whereas the reasons were deeper, they did not depend on Sherif Pasha at all. They were two: in the spring of 1920, the Kemalists and the Bolsheviks became so powerful that they turned into a real threat to the British hegemony in the Middle East. The real owners of the country in Turkey were the Kemalists, who were joined by most of the Kurdish tribes in Western Armenia.

Combining these geopolitical realities, we come to the conclusion that the presence of Sherif Pasha would not change anything in the Kurdish part of the Treaty of Sèvres, as first the military-political situation had changed completely not in favor of the Kurds (as well as the Armenians), then the Kurds were disunited and there was no real power behind Sherif Pasha. Experienced British officers and diplomats were convinced that the Republic of Armenia would not be able to resist the Bolsheviks in the future, the only force that could do that was the Kemalists in the event of unification with the Kurds of Western Armenia. In this light, the presence of Sherif Pasha in the Peace Assembly in the spring of 1920 had lost its meaning. Neither the Ottoman delegation nor the British needed him anymore.

Thus who, after all, was Sherif Pasha? An Ottoman official who, according to his secretary, Galib Bey, carried out the task of the Turkish government, or an adventurous person who pursued the coveted goal of becoming Emir of Kurdistan being used by all interested parties for their own purposes and eventually thrown out? Analyzing his actions and expressed thoughts presented in the article, it can be concluded that the second version is more probable.

КУРДСКИЙ ВОПРОС НА ПАРИЖСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Загадка Шериф-паши

Арам С. Сайиян

Канд. ист. наук

Ключевые слова - Шериф-паша, Погос Нубар-паша, Севр, Курдистан, Османская империя, Республика Армения, армянские вилайеты.

После свержения власти младотурков, находящемуся в Женеве Османскому комитету удастся, пользуясь тщеславием и инфантильностью Шериф-паши, включить его в состав османской делегации на Парижский мирной конференции, а затем выдвинуть на пост руководителя несуществующей курдской делегации, чтобы он, в противовес Армянскому вопросу, поднял курдский вопрос, получив возможность преуменьшить требования армян.

Однако скоро Шериф-паша начинает вести самостоятельную политическую игру, пытаясь с помощью англичан стать эмиром Курдистана. С целью подстраховаться от возможной двойной игры со стороны Шериф-паши, османское правительство организует отправку в Париж протестных телеграмм от имени стамбульских курдских организаций и влиятельных вождей курдских племен Западной Армении, чтобы не допустить его провозглашения союзниками правителем Курдистана.

Хотя для Великобритании требования Шериф-паши на мирной конференции не имели никакого значения, тем более что британцы прекрасно знали, что за ним не было реальной курдской силы, не было даже делегации, и очень вероятно, что они знали действительные причины турецкой игры с назначением Шериф-паши руководителем несуществующей курдской делегации, но Великобритания признавала, что в Западной Армении ситуацией по-настоящему владеют курды, а армяне там составляют незначительный процент. Что касается Республики Армения, она не могла самостоятельно обеспечить свою безопасность, а об освобождении Западной Армении собственными силами речи не было. На данном историческом этапе единственной силой, способной протавостоять кемалистам внутри страны, были курды, следовательно пренебрегать ими означало бы отдать их в подарок

туркам. Поэтому в подобных условиях Великобритания планировала создать на территории Южной Армении курдское государство с целью образования буферной зоны между кемалистами и своей подмандатной колонией Ираком.

С увеличением сил кемалистов британцы решили объединить армянскую и курдскую делегации, поэтому не только Погос Нубар-паша, но и Республика Армения вынуждены были признать часть курдских требований, вследствие чего курды, вместо того, чтобы понести наказание, как турки, были приравнены к армянам. Более того, Шериф-паша цинично заявлял, что во время войны курды тоже много пострадали, в том числе от армян. Все это делалось, с одной стороны, для выведения курдов из-под влияния османских властей, а с другой – для того, чтобы содействовать планам заинтересованной в армяно-курдском союзе Великобритании, которые были направлены на сдерживание усиливающегося кемалистского движения. Хотя подобная политика была подвергнута критике некоторыми армянскими кругами, обвиняющими обе армянские делегации в уступлении части шести вилайетов в пользу курдов, однако проблема была в том, что в решении территориальных вопросов курдская делегация не играла никакой роли. Требование шести вилайетов превратилось в план Малой Армении, чтобы разделить Южную Армению и населенные курдами территории на французскую и британскую зоны.

Разные источники свидетельствуют, что Шериф-паша весной 1920 года отказался от должности руководителя курдской делегации, уступив недовольству в курдских и турецких кругах, но, по нашему мнению, это было всего лишь поводом. А причины были глубже и совсем не зависели от Шериф-паши. Причин было два: весной 1920 года кемалисты и большевики приобрели такую мощь, что стали реальной угрозой британскому господству на Ближнем Востоке. В Турции настоящими хозяевами страны были кемалисты, к которым присоединилось большинство курдских племен Западной Армении.

Сопоставляя эти геополитические реалии, приходим к убеждению, что присутствие Шериф-паши ничего бы не изменило в курдском разделе Севрского договора, так как, во-первых, военно-политическая ситуация уже основательно изменилась не в пользу курдов (как и армян), а затем, курды были несплоченными, а за Шериф-пашой не было какой-либо реальной силы. Многоопытные британские офицеры и дипломаты были уверены, что в будущем Республика Армения не будет в состоянии противостоять большевикам, и единственной силой, способной сделать это, были кемалисты в случае объединения с курдами. В этом свете присутствие Шериф-паши на мир-

